

קטז'ינה קוקלה

הניצול מליצמאנשטאט גטו סיפורו של אליעזר גרינפלד

עבודה לשם קבלת תואר מוסמך
בהדרכת
prof. dr hab. Stanisław Beres

ורוצלב, שנת 2011

תוכן עניינים

3.....	מבוא
5.....	פרק 1
5.....	תולדות יהודי לודז' עד שנת 1939
9.....	פרק 2
9.....	תולדות גטו לודז' בשנים 1939-1945
10.....	2.1 הקמת ליצמנשטאט גטו
10.....	2.2 דמותו של חיים מרדכי רומקובסקי
11.....	2.3 ארגון מינהלת הגטו
13.....	2.4 המאבק על השלטון ועל ההשפעה
13.....	2.5 חיסול ליצמנשטאט גטו
15.....	פרק 3
15.....	שיחה עם אליעזר גרינפלד
15.....	3.1 ילדות
21.....	3.2 החיים בליצמנשטאט גטו
25.....	3.3 החיים לאחר עזיבת ליצמאשטאט גטו
30.....	3.4 החיים בלודז' שאחרי המלחמה והעלייה לישראל
38.....	פרק 4
38.....	ניתוח הכרוניקה של אליעזר גרינפלד
40.....	4.1 קולאז'
43.....	4.3 קלסר ואלבום
46.....	4.4 רצועות של כתוביות
49.....	סיכום
51.....	רשימה ביבליוגרפית

היום קשה לנו להעלות על הדעת שלפני למעלה משבעים שנה, על אדמת פולין, התרחשו מחזות זוועה, מחזות שכלל אי אפשר לתאר, וגיבוריהם היו בני אדם. מעולם קודם לכן לא חווה העולם אכזריות כזאת מעשה אדם. קשה להעלות על הדעת שהגרמנים, עם בעל תרבות כל כך גבוהה, התנהג בצורה כל כך מפירה.

בזמן מלחמת העולם השנייה היה אליעזר לולק גרינפלד נער צעיר בליצמאנשטאט גטו, הוא גטו לודז'. תחילה עבד בתור דוור, אחר כך היה שליח בבית חולים. כעבור זמן מה הפך לפקיד בבית חולים. הוא היה בגטו עד לחיסולו וגורש בטרנספורט האחרון למחנה העבודה זקסנהאוזן-אורנינבורג (Sachsenhausen-Oranienburg). בשנת 1946 הוא שב ללודז' ונשא את רחלה גרינגלס. כעבור שנים אחדות נולדו ילדיהם: הבת חווה והבן אדם. בשנת 1956 הם עזבו את פולין והחלו חיים חדשים בישראל. גרינפלד עבד בתעשייה הצבאית ורעייתו הייתה גננת. היום הם מתגוררים בחולון שלידי לתל אביב. הם בגמלאות, מטפחים את יחסיהם עם הילדים, הנכדים והנינים, ובתוך כך הם גם זוכרים את הזמנים הקשים שעברו עליהם בפולין.

סיפורו של אליעזר על הקורות אותו בגטו, הוא "האזור הסגור", נוגע ללב, מפעים. הוא סיפר לי על ההתמודדות היומיומית עם רעב וגם על אובדן התקווה ועל אנשים שלא נראו כבר כבני אדם. היום הוא איש בא בימים, אך הזיכרון והזיכרונות חיים ומוחשיים, כאילו אירעו אך אתמול.

העיר לודז' הייתה מקום מיוחד על פני האדמה ומייחדת אותו העובדה שהוא קם מן האין ונהרס כמעט עד הסוף. אפשר בהחלט לומר שנוכחותה של הקהילה היהודית היא שנתנה לעיר את האקלים המיוחד שלה. היום אנחנו יכולים לראות רק אנדרטאות המזכירות את הנוכחות היהודית בלודז'. העיר ההיא כבר לו קיימת, היא מתה בשנת 1945.

עבודה זו היא תרשומת של הריאיון עם אליעזר לולק גרינפלד. הוא נערך בשנת 2009 בתל אביב, בשיחה פנים אל פנים. בעבודתי רציתי לשחזר בנאמנות גדולה ככל האפשר את הימים ההם. רציתי לנסות ולהבין את הרגשות, הפחדים והביעותים של אנשים החיים ב"שטח סגור". מדהים להיווכח שאדם מסוגל לשאת ולסבול כל כך הרבה. זה נעשה על חשבון צלקות, לא צלקות בגוף אלא צלקות בנפשו של אדם. במקרה זה של בן שיחי הזמן אינו מרפא את הפצעים, הזמן רק מכסה אותם. והוא מאפשר לחיות ולחשוב על העתיד. עבודה זו היא גם רישום קיומה של הפזורה היהודית על אדמת לודז' מימי הביניים ועד יום חיסול הגטו. בסיפור זה אי אפשר להתעלם מן הסמל של ליצמאנשטאט גטו, הוא חיים מרדכי רומקובסקי, אדון החיים והמוות בגטו לודז'. התפיסה שלו היא שהפכה את העיר למה שנעשתה כעבור שנים מספר. בן שיחי הכיר את ראש מועצת היהודים בגטו; על כן עבודתי מכילה גם תיאור קצר של מעשיו של איש שנוי במחלוקת זה בזמן הכיבוש.

לאליעזר גרינפלד היו חלומות, שאיפות, משאלות, אך בראש ובראשונה הייתה לו משפחה וידידים. מכלל למעלה ממאתיים אלף בני אדם, שרדו את גטו לודז' בין שלושה לחמישה אחוזים בלבד. לולק בכלל זה. לכן עבודה זו נכתבת בשביל הצאצאים, כדי שלעולם לא ישכחו. היא תהיה עדות

לאלה שלא הזדמן להם להכיר את הניצולים הכרות אישית. בחלקי שלי נפל הכבוד הזה.

תולדות יהודי לודז' עד שנת 1939

כאשר אנו באים לבדוק את הקמתו ותפקודו של גטו לודז', יש לזכור את תולדות בואם של היהודים לעיר זו והתיישבותם בתחומיה. קשה לתאר איך הייתה מתגלגלת ההיסטוריה של העיר אילולא השתתפה בעיצובה הקהילה היהודית. עד המאה ה-18 לא היוותה לודז' מוקד משיכה למהגרים היהודים. בסוף המאה ה-18 מצביע מרשם התושבים של העיר על שתי משפחות יהודיות בלבד; היו אלה משפחות של בעלי מלאכה והן מנו שניים עשר איש. ואולם בתחילת המאה ה-19 חל גידול מדהים במניינה של קבוצה אתנית זו. מה שהגביל את ההגירה ההמונית קודם לכן היה המעמד המיוחד של העיר, שהייתה נתונה לשיפוטם של הבישופים של ורוצלב. מצב דברים זה השתנה עם חלוקת פולין. לודז', שנפלה לתחום השלטון הפרוסי, הייתה לעיר ממשל. הונהג בה אז החוק הפרוסי, שהקל על התיישבות היהודים בעיר. גם המהפכה התעשייתית השפיעה השפעה ניכרת על נהירת היהודים ללודז'. העיר זכתה לחיים חדשים מבחינה כלכלית ומבנית. ההתפתחות הכלכלית של העיר היא שהייתה הגורם המרכזי בהגברת בואם של היהודים ללודז' בעשרות השנים הבאות.ⁱ כדאי לציין שבממלכת ורשה ובממלכת פולין היהודים היו נטולי זכויות פוליטיות ואזרחיות.ⁱⁱ בנוסף הוטלו עליהם מסים והוגבלה זכותם להחליף מקום מגורים, להתיישב במקומות חדשים ולרכוש נדל"ן. בתחילת המאה ה-19 קיבלו שלטונות הממלכה הפולנית החלטה בעלת חשיבות מכרעת להיסטוריה המודרנית של העיר. הוחלט למקם בלודז' מושבה תעשייתית לבעלי מלאכה, בעיקר בתחום הטקסטיל. למרבה הצער האוכלוסייה היהודית לא יכלה ליהנות מן ההתפתחות הדינמית של העיר בגלל הצו על איסור החלפת מקום מגורים. כמו בערי ממשל אחרות, היהודים חויבו להתיישב רק באזורים מיוחדים, שנקראו שכונות יהודיות. למרות המגבלה הזאת עלה פי כמה וכמה מספר התושבים היהודים בעיר. עוד בשנת 1823 התגוררו בלודז' 288 יהודים, שהיו 36% מכלל אוכלוסייתה, ואילו כעבור ארבעים שנה, כלומר בשנת 1861, הם מנו כבר 5380, כלומר פי 19 כמעט, אף שחלקם היחסי באוכלוסיית העיר ירד ל-16% מכלל 32344 תושבים.ⁱⁱⁱ בשנים שלפני מרד ינואר, בהתערבות המרקז ויילופולסקי, חל שינוי ביחסי פולנים-יהודים. בשנת 1861 הוציאו שלטונות הממלכה הפולנית תקנה שהקנתה ליהודים את הזכות לבחור ולהיבחר. בשנת 1861, בזכות אותו אלכסנדר ויילופולסקי, שכיהן כממונה על השלטון האזרחי בממלכה הפולנית, פורסם צו קיסרי על ביטול כל ההגבלות כמעט שחלו קודם על האוכלוסייה היהודית. בוטלו השכונות היהודיות, בוטל האיסור על רכישת נדל"ן ואפשרו ליהודים להצטרף לתאגידי סוחרים ובעלי מלאכה. הוחלט גם על ביטול אפליית היהודים בתחום המשפט האזרחי והפלילי. עם זאת יש לציין, שגם לאחר שנכנס לתוקף צו זה, מצבם של היהודים עדיין לא היה קל. עדיין חלו עליהם מיני אפליה, הגבלות ואיסורים.

במחצית השנייה של המאה התשע עשרה לא היה אח ורע להתפתחות הדמוגרפית של העיר. במשך חמישים שנים, כלומר משנת 1864

ⁱ . W. Puś, *Żydzi w Łodzi w latach zaborów 1793-1914*, Łódź 1998, s. 10-13.

ⁱⁱ P. Samuś, *Spoleczność żydowska wielonarodowej Łodzi (do 1939 r.)*, [w:] *Fenomen getta łódzkiego*, pod red. P. Samusia, W. Pusia, Łódź 2006, s. 15

ⁱⁱⁱ . *Ibidem*, s.16

עד 1914 עלה מספר התושבים פי שלוש עשרה, מארבעים אלף עד למעלה מחמש מאות אלף. באותה התקופה הייתה לודז' עיר מגוונת מאד מבחינה אתנית ותרבותית. התגוררו בה פולנים, גרמנים, יהודים, רוסים, צ'כים, צרפתים, בלגים, אנגלים, אוסטרים, שווייצרים. העיר כונתה אז "מנצ'סטר הפולנית". הלאומים השונים יצרו גם פסיפס דתי – קתולים, יהודים, אוונגליסטים, פרבוסלבים ואפילו מוסלמים.ⁱ

האירוע המכריע הבא בתולדות העיר הייתה מלחמת העולם הראשונה. באותה תקופה (1914-1918) התרוקנה העיר מתושבים, כיון שהרוסים הנהיגו גיוס חובה רחב היקף לגברים. בגלל המלחמה הצטמצם היקף היצור התעשייתי. המובטלים נאלצו לעזוב את העיר ולחפש פרנסה במקומות אחרים. שלטונות הכיבוש הגרמני (דצמבר 1914) הנהיגו מדיניות כלכלית המושתתת על שוד מסיבי של רכוש. הם גם גייסו את הפועלים לעבודות כפייה בשטחי גרמניה. בסיום ארבע שנות המלחמה מנתה אוכלוסיית לודז' רק 285 אלף איש.

לאחר שהשיגה פולין שוב את עצמאותה, הייתה לודז' לבירת המחוז. היא הייתה גם מרכז מינהלי חשוב על מפת פולין החופשית. בעיר פרחו תרבות, חינוך ופוליטיקה. בעשרים השנים שבין המלחמות, המשיכה לודז' להחזיק במקום השני בפולין מבחינת מספר תושבים בני דת משה. היהודים היוו 33.8% מן התושבים (230 אלף איש) ואחרי הפולנים, היו הקבוצה האתנית הגדולה ביותר בעיר.

הקהילה היהודית החלה למלא תפקיד חשוב בחיי הכלכלה בעיר. כתוצאה מכך הייתה לודז' באותה תקופה המרכז התעשייתי הגדול ביותר על אדמת פולין. הסוחרים היהודים ניצבו בקדמת חיי המסחר המתפתחים בעיר. באותה תקופה החזיקו יזמים יהודים ביותר מ-80% מחברות התחבורה והשילוח ומעל 74% מן החברות המתווכות את מכירת תוצרת לודז' בשטחי פולין ורוסיה. בידי היהודים היו גם שני שלישים מכל החנויות בעיר.ⁱⁱ ראוי לציין שבין בתי החרושת הגדולים ביותר לא רק בלודז' אלא בפולין כולה נמנו מפעלים בבעלות הבורגנות היהודית; בין התעשיינים ראוי למנות אישים כגון ישראל פוזננסקי, שיע רוזנבלט, מרקוס סילברשטיין, אברהם פרוסק. במפעלים שלהם נמצאה תעסוקה ליותר משבעת אלפים איש (למשל I.K. Poznański).

הרבה יותר מוקדם, כבר בשנות השמונים של המאה התשע עשרה, החלו לקום בלודז' ארגוני ציבור וצדקה יהודיים. ביוזמתם של בכירי התעשיינים והסוחרים בלודז' הוקמו בתי ספר, בתי יתומים ובתי חולים. כדאי לציין אישים כגון ישראל פוזננסקי, אשר בנה בית חולים בשנת 1890 ומימן את הקמתו, ציודו והתחייב לממן את הפעלתו השוטפת. ואילו הרמן קונשטאט בנה על חשבונו בית ספר ובית חולים לילדים. כמו כן יש לציין פעילים חברתיים חשובים בלודז' כגון דוקטור סברין שטרלינג (בעל זכויות רבות בפיתוח הרפואה בלודז'), דוקטור יוזף מייבאום-מוז'ינסקי (שהיה פעיל למען ילדי לודז') דוקטור ולדיסלב פינקוס (יוזם הקמתה בלודז' של ניידות עזרה ראשונה).ⁱⁱⁱ

בסוף המאה התשע עשרה קמו בלודז' מפלגות ותנועות פוליטיות של הציבור היהודי ובכלל זה הארגונים הציוניים הראשונים הקוראים ליהודים לעזוב את פולין ולהתיישב בפלשתינה. הציונים הטיפו להתיישבות בארץ ישראל ובו בזמן פעלו לחיזוק התודעה הלאומית. בשנת 1897 קם בלודז' התא הראשון של 'ארגון הפועלים היהודי הכללי ברוסיה, פולין וליטא'. בתקופה שבין המלחמות

ⁱ . Ibidem, s. 18

ⁱⁱ ראו לעיל, עמ' 23

ⁱⁱⁱ . K. Badziak, J. Walicki, *Żydowskie organizacje społeczne w Łodzi*, Łódź 2002, s. 42. ראו

התפתחו גם תנועות נוספות: הבונד, שארגן את הדור הצעיר של הפועלים היהודים והנוער וקשר קשרים אמיצים עם ה'מפלגה הסוציאליסטית הפולנית'. הארגון היהודי הימני הגדול היה "אגודת ישראל". בפולין פעלו גם אגודות וארגונים נוספים כגון 'ברית השומר', ארגוני סטודנטים יהודים, ויצ"ו, וגם הבונים החופשיים (מונטפיורי- בני ברית). יהודי לודז' מילאו תפקיד חשוב למדי במועצת העיר. בפולין החופשית ישבו צירים יהודים גם בסיים ובסנאט. עם אלה נמנו גם ציונים מובהקים: יז'י רוזנבלאט, מושק אלה הלפרן ומרקוס בראודה.ⁱ

החל במחצית השנייה של המאה התשע עשרה התפתחה בלודז' מערכת חינוך יהודית. התפקיד החשוב ביותר נודע ל'חדר'. באותה תקופה היו 230 מוסדות כאלה בלודז'. קיומם הגביל את הבערות היהודית יחסית לאוכלוסייה הנוצרית. בסוף המאה התשע עשרה קמו בתי ספר יהודיים פרטיים רבים – לבנים ולבנות. היו אלה בתי ספר ברמות היסוד ולימדו בהם גם מקצוע. החינוך היהודי המשיך לשגשג עם סיום מלחמת העולם הראשונה. באותה תקופה קמו בלודז' בתי הספר התיכונים הראשונים. ריבוי מוסדות כאלה נבע מהפיכת בתי הספר ברמות יסוד לגימנסיות. יש לציין שבפולין החדשה יכלו כל הילדים היהודים ללמוד בבתי הספר הכלליים שבהם שפת ההוראה הייתה פולנית. בתקופה שבין המלחמות פעלו בעיר שש גימנסיות לבנים ושבע גימנסיות לבנות. בשל הרצון להתערות בחברה הכללית, בכולם הייתה שפת ההוראה פולנית. ראוי לציין כי בתי ספר אלה הצטיינו ברמה הגבוהה של סגל ההוראה, שעמו נמנו לא אחת בעלי דוקטורטים. בשנת 1928 הוקם מוסד הוראה על-דתי שנקרא 'האוניברסיטה הפולנית החופשית בלודז'. במוסד זה למדו למעלה מ-650 תלמידים. עם סגל המורים נמנו פרופסורים יהודים מן השורה הראשונה כגון פרופ' זדזיסלב ז'מיגדר-קונופקה, פרופ' סברין סטרלינג, פרופ' אדם אטינגר.ⁱⁱ

בשנות השבעים של המאה התשע עשרה קמו בתי הדפוס היהודיים הראשונים. עד שנת 1914 פעלו בעיר 90 בתי דפוס בבעלות משפחות יהודיות. בבתי דפוס אלו הודפסו ספרות יפה, ספרי לימוד, עלונים, מדריכים, לוחות שנה ועיתונים.ⁱⁱⁱ רק בתחילת המאה העשרים החלו להופיע עיתונים יהודיים. היומון הראשון בעברית [כך במקור! מ"ב] בשם Łodzian Nachrichten [חדשות לודז'], שהופיע לראשונה בשנת 1907. כותר אחר שתפוצתו הייתה 20 אלף עותקים היה ה-Łodzian Togblat [יומן לודז']^{iv}. התקופה שבין המלחמות הייתה תקופה סוערת בהתפתחות העיתונות היהודית. בפולין החופשית רק בעיר לודז' הופיעו כ-100 עיתונים וכתבי עת יהודיים

במחצית השנייה של המאה התשע עשרה החלו ליצור בלודז' הסופרים היהודיים הראשונים. נמנים עמם: יוזף קצ'קה, שמעון פלכטה, יעקב גולדשטיין שהיה מתרגם ספרות יפה לעברית וליידיש. כמו כן יש להזכיר את הרש פּוֹלָה, פובליציסט, סופר ומשורר, וגם את מאיר טוֹנֶר, מחזאי לודז'אי ידוע. בשנים שבין המלחמות פעלה בלודז' קבוצה של משוררים וסופרים יהודיים שיצרו בשפה הפולנית. כאן, בלודז', החל את הקריירה שלו יוליאן טוֹבֵים הצעיר כמו גם אלכסנדר קרשניאנסקי או מייצ'יסלב בראון.

בסוף שנות הששים של המאה התשע עשרה התפתח בלודז' תיאטרון יידי, הבולט ביוצרו היה יצחק זנדברג; ההצגות התקיימו באולם התיאטרון

ⁱ P. Samuś, *op. cit.*, s. 55 ראו

ⁱⁱ K. Baranowski, *Oddział Wolnej Wszechnicy Polskiej w Łodzi 1928-1939*, Warszawa 1977, s. 143.

ⁱⁱⁱ P. Samuś, *op. cit.*, s. 31. ראו

^{iv} *Ibidem*, s. 32

הגדול ע"ש פרידריק סלין'. פעל תיאטרון נוסף שנקרא Sczwala עם רפרטואר אופרטי-דרמטי.

בשנות התשעים של המאה התשע עשרה קמה בלודז' קבוצה של ציירים ופסלים יהודים מן השורה הראשונה. החשובים ביותר היו סמואל הירשנברג. הציונים לאופולד פליכובסקי ומאוריצי טְרֶמְבֶּץ' היו חלוצי אסכולת "המסורת היהודית" בציר. ¹ בשנים שבין המלחמות הייתה לודז' מרכז אמנות, והיהודים היו המצטיינים בזרם הריאליסטי, הפוסט-אימפרסיוניסטי וגם באונגארד. דוגמה מעניינת לשיתוף פעולה תרבותי הייתה אגודת "עגלת הכסף" שהוקמה בין המלחמות על ידי אמנים יהודים ופולנים. האמנים שהיו חברים באגודה זו ייצגו סגנונות שונים בתחום שבין הפוסט-אימפרסיוניזם והריאליזם האקספרימנטלי, עם דגש מיוחד על המוטיב היהודי.

בסוף המאה התשע עשרה אנו עדים לתופעה חדשה בתרבות העממית – הספורט. ארגון הספורט הראשון היה 'ארגון השחמטאים של לודז', אשר קם בשנת 1897. חוץ מתחום זה, גם ספורטאים אחרים הצטיינו מאד בזירה הבינלאומית – המתאבקים, מרימי המשקולות וגם שחקני טניס שולחן. ראוייה לציון השתתפותו של הסייף הלודז'אי רומן קנטור באולימפיאדה ה-11 בברלין בשנת 1936.

תולדות החיים המשותפים של פולנים ויהודים בלודז' ידעו עמדות שונות כלפי היהודים: החל בסלידה ועוינות ועד לשכנות ידידותית, פעילות משותפת וסימביוזה של הלאומים השונים והציבורים השונים. העיר לא הייתה מה שהיא לולא היהודים, שהטביעו חותם חזק בדמותה. פרק מרשים זה בתולדות לודז' נחתם עם פרוץ מלחמת העולם השנייה. היה ברור שהעיר הזאת לא תעטה שוב לעולם אותו צביון. והציבור היהודי המשגשג נידון לכליה.

ⁱ *Ibidem*, s. 37

תולדות גטו לודז' בשנים 1939-1945

העיר לודז', לאחר כיבושה על ידי גודי הוורמאכט, הייתה במצב בעייתי. זו הייתה עיר רב-תרבותית ורב-אתנית, בעלת פוטנציאל כלכלי אדיר. את הפיתוי להכליל אותה מיידית בתוך הרייך השלישי צינן החשש מפני התהליך הסבוך הכרוך בגרמניזציה של שטחים חדשים. נשקלה גם האפשרות שלודז' תיכלל בתחום *Generalgouvernement* במעמד של עיר בירה. ואולם עד לקבלת החלטה סופית בעניין זה, הייתה לודז' קלף מיקוח בשיחות השלום החשאיות שאמורות היו להתקיים בין הרייך השלישי לבין אנגליה וצרפת. מתכונת דומה לנסיכות ורשה אמורה הייתה להגן על שמן הטוב של צרפת ואנגליה, כבעלות בריתה של פולין, בזירה הבינלאומית. הדחייה החד-משמעית של הצעה זו על ידי ראש ממשלת בריטניה, הלורד ארתור צ'מברליין, הכריעה את גורל המשך תוכניותיו של היטלר כלפי השטחים המסופחים. ב-8 באוקטובר 1939 הוציא היטלר צו על הכללת שטחי מחוז פוזנן וחלק ממחוז לודז' ברייך. ביום 9 בנובמבר 1939 הייתה הכרזה חגיגית על הכללת לודז' בתוך הרייך השלישי כחלק ממה שנקרא "ארץ הוורטה". ראוי לציין שיוזף גבלס עצמו התנגד להחלטה זו. לאחר ביקורו בעיר ב-31 באוקטובר 1939 הוא רשם ביומנו: "למה ערימת האשפה הזו צריכה להפוך לעיר גרמנית?"ⁱⁱ אבל הוא נאלץ לקבל את החלטתו של היטלר. כדי לתאר את יחסם של שלטונות הרייך כלפי הציבור הפולני, ראוי להזכיר את ספרו של אגון פטר שיצא בסתו 1939 תחת השם *Raubstaat Polen* ("פולין הבוזזת").ⁱⁱⁱ הספר תיאר את פולין כמדינה שוחרת טרף, המנצלת אומות אחרות ומתנכלת לכל העמים פרט לאחד – ליהודים. העובדה שפולין הייתה ל"קיבוץ היהודי הגדול בעולם"^{iv} היא שהביאה – לדעת המחבר – למפלתה.

הגרמנים, מיד עם צירוף אדמות המערב לרייך, החלו בגרמניזציה של השטחים המסופחים. השלב הראשון היה טיהור אתני. הקבוצה הראשונה – והעיקרית – להיפגע היו היהודים. החלו מעצרים של פעילים פוליטיים מקרב האינטליגנציה במטרה לחסל את שכבת המנהיגים הפוטנציאלית. מן החודשים הראשונים לכיבוש הגרמני החלו גירושים מן העיר. רבים מן המגורשים הוצאו להורג בחשאי ביערות הסמוכים לעיר. אחרים, שהצליחו לברוח, נמלטו לשטחי ה-*Generalgouvernement* שם היה קל יותר למצוא מחסה. מלכתחילה לא הותרה המדיניות האגרסיבית כלפי הציבור הפולני והיהודי כל מקום לאשליה. היה ברור שהגרמנים רוצים "למנוע את ההשפעה המזיקה של קבוצות

ⁱ J. Wróbel, *Specyfika polityki niemieckiej w Łodzi w latach 1939-1945*, [w:] *Fenomen...*, op. cit., s. 65.

ⁱⁱ J. Goebbels, *Tagebücher*, Monachium 1992, s. 1351

ⁱⁱⁱ E. C. Król, *Propaganda i indoktrynacja narodowego socjalizmu w Niemczech 1919-1945*, Warszawa 1999, s. 537

^{iv} *Ibidem*

אוכלוסייה זרות מבחינה אתנית, המהוות סיכון לרייך ולציבור הגרמני.ⁱ המוציא לפועל הראשי של מבצע זה היה הימלר, הקומיסר לענייני חיזוק הגרמניות.

2.1 הקמת ליצמנשטאט גטו

עד מהרה התברר כי המדיניות הגרמנית לטיהורה של לודז' מיהודים אינה ניתנת לביצוע מיידית. הקיבוץ העצום (233 אלף) הביא את שלטונות הכיבוש לנקוט צעדים אחרים בדרך "לפתרון הבעייה היהודית". ביום 8 בפברואר 1940 התקבלה ההחלטה להקים רובע מגורים יהודי; לאמתו של דבר - גטו. בפגישה הראשונה הזכיר נשיא משטרת ה-SS, יוהנס שפר, שכבר לפני יותר ממאה שנים, בשנת 1825, הקימו שלטונות הממלכה הפולנית, על פי דרישת אנשי תעשיית הטקסטיל הגרמנים, רובע יהודי בחלקה הצפוני של העיר. הרובע היה קיים עד שנת 1862.ⁱⁱ כל הפולנים והגרמנים שגרו עד אז ברובע המתוכנן היו חייבים לעזוב את מקום מגוריהם עד ה-29 בפברואר. במקומם הוחל ביישוב יהודים במה שנקרא "שכונה סגורה". מותר היה להם לקחת אתם מזוודה אחת בלבד עם לבנים, בגדים ומזכרות. שאר רכושם הפך לרכוש הרייך השלישי.ⁱⁱⁱ יש לציין ששכונותיה הצפוניות של לודז' נחשבו לעניות ביותר ולמפגרות ביותר בעיר. ברב הבניינים לא היו מים זורמים או ביוב, ונחלי ביוב זרמו ברחובות. וכך נסוגה לודז' לימי הביניים. על שטח של 3.82 קמ"ר נדחסו 170 אלף איש.

הפיקוח המינהלי על הגטו הופקד בידי מינהלת העיר מטעם הכובש, וליתר דיוק בידי מחלקת משק ואספקה. תפקידה העיקרי היה לספק לגטו מזון, דלק ותרופות. בראש המחלקה כמעט מראשית הקמתו של הגטו, עמד הנס ביבוב.

2.2 דמותו של חיים מרדכי רומקובסקי

חיים מרדכי רומקובסקי, ראש מועצת זקני היהודים בגטו לודז', היה דמות שנויה מאד במחלוקת ועד היום אי אפשר להעריכו בצורה חד משמעית. מרק אדלמן, אחרון המפקדים של גטו ורשה, מכנה אותו חד וחלק "עוזר התליין". בעיני אחרים רומקובסקי היה טיפוס פרגמטי, אדם שמיטיב להבין את המצב שבו עליו לחיות. אין ספק שניחן בכושר ארגון יוצא מן הכלל. הוא עצמו נהג להתבטא ברוח זו, כשהוא מבטיח ל"זקני היהודים": "אני אקים מדינה יהודית עצמאית ומודרנית, זה יהיה משהו יוצא מן הכלל. הגטו יהיה פנינה".^{iv} כך היה רומקובסקי לרשות מחוקקת ומבצעת בת אדם אחד, וגם למתווך היחיד בין שלטונות הכיבוש לבין המינהל היהודי. יש להזכיר שלא אחת הכריחו אותו הגרמנים בעמדתם החד-משמעית לשתף פעולה במעשי שוד וגזל של התושבים ובסלקציות של המיועדים למחנות ההשמדה. רומקובסקי ניגש לאלתר להקמת המבנים הארגוניים ההכרחיים לניהול יעיל של הגטו. בכל שנות קיומו של הגטו הוא ארגן מחדש ופיקח על מנגנון עצום: משרדים, מחלקות, יחידות תפעול ותוכניות שנועדו לספק את כל צרכיהם של תושבי הגטו וגם, ואולי קודם כול, לעמוד בצרכי הכלכלה של הרייך ובביקוש לחומרים למען תעשיית החימוש הגרמנית.

ⁱ Sz. Datner, J. Gumkowski, K. Leszczyński, *Wysiedlenie ludności z ziem polskich do Rzeszy*, Warszawa 1960, s. 50. t. 12, s. 34

ⁱⁱ J. Baranowski, *Łódzkie Getto 1940-1944*, Łódź 2003, s. 30

ⁱⁱⁱ J. Baranowski, S. Nowinowski, *Getto Łódzkie Litzmannstadt Getto*, Łódź 2009, s. 15

^{iv} E. Reicher, *W ostatnim świetle dnia, Dziennik żydowskiego lekarza 1939-1945*, Londyn 1989, s. 26.

2.3 ארגון מינהלת הגטו

בתקופת השיא של גטו לודז' העסיק רומקובסקי במינהלת שבראשותו כ-14 אלף איש. ראש היוזדנראט דגל בגישה שיוכל להאכיל ולהציל את יהודי לודז' אם יוכיח לכובש שהשארית היהודים בחיים מביאה לתועלת כלכלית לרייך. ואולם עוד לפני שמצא הכובש לראוי להאריך את תקופת התפקוד של הגטו, התרכז רומקובסקי בהגברת כושר הייצור כשהוא הופך את הגטו למעין תאגיד תעשייתי. עמדה זו זכתה לפופולאריות רבה אצל הנאצים, כמובן לא מסיבות הומניטריות אלא מטעמי ביזנס בלבד. עמדת הפיקוד של רומקובסקי ומוקד המשימות שעמדו בפני הגטו הייתה "המזכירות המרכזית", ששכנה בצריפים ב"שוק בֶּלוֹצְקִי". אזור זה היה מחוץ לתחום לדיירי הגטו מן השורה. שם נערכו הפגישות עם פקידי מינהלת הגטו - *Gettoverwaltung*. כאן גם נעשו חילופי תכתובת, מסירת הרכוש שנבזז בגטו ומסירת הסחורות שיוצרו בגטו. מחלקות רבות היו כפופות ישירות למזכירות המרכזית, והחשובה בהן הייתה "המחלקה הנשיאותית". זו הייתה המחלקה האחראית לדוחות תקופתיים על פעילות הגטו. המחלקה הזו ערכה ופרסמה את כל הפקודות של רומקובסקי וגם הוציאה רישיונות מעבר, כרטיסי מזון ותעודות מזהות. זרוע שלטונית חשובה אחרת בגטו, שסמכויותיה היו בלתי מוגבלות כמעט, הייתה "לשכת הביקורת העליונה", שתפקידה היה למנוע ולהכחיד כל שימוש לרעה בשאר תאי המינהל בגטו. ללשכה הייתה הסמכות לסלק פקידי משרתם, לערוך ביקורות במשרדים ובדירות. ב"שכונה הסגורה" פעל גם "שירות שמירת סדר", שמנה כאלף שוטרים. לשוטרים היו כובעים מיוחדים, סרטי זרוע ומקלות. השתמשו בהם להחרמת רכוש, הרגעת הרוחות בקרב שכבות ציבור בלתי מרוצות, לגירוש התושבים למחנות עבודה או למחנות ריכוז. שמירת הסדר בגטו חייבה פיקוח צמוד על גילויי יוזמה שונים של התושבים. במסגרת השירות פעלו מחלקות כמו מרשם תושבים, משרד רישום כתובות, משרד רישום מצב משפחתי, משרד הסטטיסטיקה. מכלול המוסדות האלה עסק ברישום המצב הכלכלי והדמוגרפי של ליצמנשטאט גטו, העברת מידע זה לגרמנים, ורישום חיי היום יום בגטו.ⁱ

ב"שכונה הסגורה" פעלה מחלקת דואר, אשר הבטיחה קשר עם העולם שבחוץ. כמובן, כל המכתבים, המברקים והחבילות היו נתונים לצנזורה קפדנית. עם גבור הדיכוי נעשה הקשר עם הקרובים שמחוץ לגטו קשה יותר ויותר עד שנפסק כליל ואפשר היה לתקשר רק בתחומי החומות.

לגטו היה גם מטבע משלו, שנקרא "רומקי" או "חיימקי" על שם המנהיג, שדיוקנו הופיע על השטרות והמטבעות. עם הזמן הפך מטבע זה לאמצעי התשלום החוקי היחיד ב"שכונה הסגורה".

על פי האמרה החביבה על רומקובסקי: "המטבע היחיד בגטו הוא עבודה"ⁱⁱ, בארגון עבודות ציבוריות ובמפעלי יצור שונים פעלו למעלה מ-85% מתושבי הגטו. בסוף שנת 1943 פעלו ב"שכונה" 117 מפעלי יצור, מיון, מחסנים. למעלה מ-70% מן התוצרת נעשה על פי הזמנת מוסדות גרמניים, בעיקר המשטרה והצבא. השאר היו הזמנות של פירמות פרטיות ובתי מסחר. על פי אמדן זהיר הכניסה הפעילות היצרנית של גטו לודז' בשנים 1940-1944 לרייך השלישי 2.2 מיליארד רווח נקי.

אספקת המזון, התרופות והחשמל והדלק הייתה תמורת עבודה למען הכובש. העסקאות נעשו לפי מקדמי חישוב שנקבעו על ידי המינהלה הגרמנית.

ⁱ J. Baranowski, S. Nowinowski, *op. cit.*, Łódź 2009, s. 53.

ⁱⁱ P. Samuś, *op. cit.*, s. 48

בדייקנות הגרמנית הידועה. יושבי "השכונה הסגורה" חויבו גם בתשלום עבור הבנזין ששימש לרצח באמצעות גזי פליטה. וגם מה שנראה היום בלתי נתפס, במימון הגטו נקנתה גם מטחנה לטחינת עצמות אדם.¹

אחת המכות הקשות ביותר שניחתו על הגטו ושגרם גם לסכסוכים רבים בין התושבים לבין עצמם, היה הרעב. שיעור גבוה של תמותת ילדים ותחלואה גבוהה במחלות מדבקות היו תוצאה של תת תזונה. איום זה היה אף גדול יותר בשל תנאי התברואה הקשים בגטו. חדשות לבקרים פרצו בגטו מגפות דיזנטריה, טיפוס או שחפת. מדהימה ביותר העובדה שבתנאים קיצוניים כאלה הצליחו רופאי הגטו בתושייתם לבנות מכונת רנטגן לשיקוף ריאות.

ריבה קביאטקובסקה, שהייתה על סף קריסת כוחות הגוף והנפש

כתבה:

אדוני שמים וארץ, אתה שיצרת את הארץ מתוהו
שמכל היצורים העתיקים רק אותי העליתי למדרגת האמונה,
שקידשת אותי בשפת אדם
ונתת לי את השם אדם, שמע נא את קולי:
קולו של יהודי שגורש אל הגטו
נרדף, מכוסה רוק וזוהמה, בודד, עייף,
לבו כבר קרוע וריק.
ואין לי עוד תפילה על שפתיי
רק עוד בקשה אחת לי אלוהים!
שלא אצטרך עוד לשאת את השם "בן אדם"
שחרר את נשמת המעונה מן הגוף
ועשה שעצב טרדן לא יכלה אותה.
אלוהים אדירים!
תעשה אתי מה שיעלה בדעתך,
שלא אתקיים עוד, שלא איחשב,
תוכל לעשות ממני הכול או לא כלום!
פזר אותי בחולות המדבר,
או הטמן אותי כמו מלח באדמה
השלך אותי כאבן עלי דרך
אבל אדם לא אוכל עוד להיות!

את היום יום של תושבי הגטו מתאר בצורה נוקבת גם הנער אברם ציטרין. הוא מתבונן ורושם במחברתו:

"הגטו מתחלק לשלוש קטגוריות. הראשונה זה הרוב המוחלט של הציבור. השנייה זה חלק מן התושבים. השלישית הם האצילים כחולי הדם, האדונים הנכבדים מאד והיושב ראש בראשם.... חיי הגטו זו סחרחרת קדחתנית של עבודה, יאוש ורעב. תשלטו בעצמכם וחלקו את המנות בתבונה..... ברחובות הגטו עבודה קדחתנית, צחוק, בכי, צעקות, סחרחרת ולפעמים דממת מוות. על המדרכה דופקים נעלי העץ, הולמים מגפיים גבוהים וחולפים זה על פני זה שלדים. כולם רזים, כחושים, חיוורים, לפעמים אף כחולים או ירוקים. בקרנות הרחוב עומדים מוכרים עם סוכריות טופי כל כך קטנות, שעד שאתה מכניס אותן לפה, וכבר נמסו ונעלמו. פקידים דוהרים

ⁱ . A. Eisenach, *Dokumenty i materiały do dziejów okupacji niemieckiej w Polsce*, Warszawa 1946, s. 279.

לעבודה, תיקיהם בידיהם. אנשים סוחבים שקי לבנים, ירקות, עץ, הם נוטפים זיעה, יורקים, מסריחים. נשים כחושות כפופות תחת משקל השקים, נאנחות ומיבבות. בכביש דוהרות עגלות נושאות פירמידות של מנעלי קש. לעתים חולפת מכונת עם גלילי סחורה ומעניקה אבק לריאותיה הרקובות של מכונת הגטו".ⁱ

2.4 המאבק על השלטון ועל ההשפעה

אפילו בתנאים מיוחדים שכאלה, תחת כיבוש, כאשר כל כך הרבה אנשים הצטופפו במקום אחד, לא נעדרו תככים ומאבקי שלטון. רומקובסקי עצמו החל לחוש חוסר נוחות בשל ניסיונות להרחיקו מן השלטון. בסביבתו הקרובה נולדה קבוצת אנשים שהיו מעוניינים בשלילת השלטון העליון מן "המנהיג".

בסוף שנת 1942 הייתה שיחת היום בגטו שרומקובסקי הפסיק לשאת חן בעיני הנס ביבוב. יו"ר היודנראט כבר לא היה המחלק היחיד של פרסים וזכויות יתר. בגלל ביבוב, שסבר כי מעמדו של רומקובסקי חזק מדי וניסה לפעול נגדו, החלו להישמע קולותיהם של אנשים כמו ארון יקובוביץ', מנהל המשרד הראשי של אזורי עבודה, ודוד גרטלר, מנהל המחלקה המיוחדת. וכך נוצר ב"שכונה הסגורה" משולש רומקובסקי-יקובוביץ-גרטלר, ולאחר שהאחרון נעצר, קיבל קליגר את תפקידו. ביבוב לא החליט להוריד את רומקובסקי מרומם תפקידו. יש להניח שהעריך כי נאמנותו המוחלטת וחוש הארגון המצוין נותנים ערובה לתפעול יעיל של הגטו.

2.5 חיסול ליצמנשטאט גטו

מתחילת הקמתו של ליצמנשטאט גטו היה ברור לגרמנים שאת האוכלוסייה היהודית יש להשמיד. קיומו הארוך של הגטו בלודז' מצביע על הלחץ הרב שהפעיל על הרייך השלישי התאגיד התעשייתי-צבאי. עם תזוזתה השיטתית של החזית המזרחית לכיוון גרמניה, בראשית מאי 1944, קיבל הימלר החלטה על חיסולו הסופי של גטו לודז'.

קשה לתאר תאור חד משמעי את האווירה ששררה אז בגטו. האנשים התשושים מעבודה ורעב התייאשו בקלות. ועם זאת הם ידעו להפיח בעצמם תקווה שיגיעו לסוף המסע הזה. אופטימיות מסוימת נסכו גם הידיעות על נחיתת בעלות הברית בנורמנדי ועל תנועתו של הצבא האדום לכיוון ברלין.

בין ה-26 ביוני לבין ה-14 ביולי 1944 הוצאו מליצמנשטאט גטו עשרה טרנספורטים ובהם בסך הכול 7196 גברים, נשים וילדים. כולם נרצחו במחנה ההשמדה חלמנו על הנהר נרⁱⁱ, שהוקם בפקודת הימלר. מסיבות שלא הובהרו עד היום הגירוש הופסק ב-15 ביולי 1944. אבל כבר ב-1 באוגוסט 1944, נוכח החזית המזרחית המתקרבת, באה הפקודה לפינוי מוחלט של הגטו. יושבי "השכונה הסגורה" לא צייתו לפקודה להתייצב בנקודת האיסוף. בתגובה

ⁱ A. Cytryn, *Zeszyty*, Olsztyn 1998, s. 161-162.

ⁱⁱ J. Poznański, *Dziennik z Łódzkiego getta*, Warszawa 2002, s. 165.

התערבו יחידות המשטרה הגרמניות. ריבועי רחובות הוקפו במשמרות ונעשה בהם חיפוש מבית לבית. מי שנתפס באזור "הטיהור" היה צפוי לעונש מוות. הפעם יעד הגירוש היה מחזה הריכוז הגדול ביותר, אושוויץ-בירקנאו. רבת משמעות הייתה העובדה שבטרנספורט האחרון יצא לאותו כיוון ב-28 באוגוסט 1944 חיים מרדכי רומקובסקי בעצמו, יושב ראש היודנראט.

ב-19 בינואר 1945 נכנס ללודז' הצבא האדום. מבין כמאתיים אלף יהודים אשר עברו בגטו בשנים 1940 – 1944 שרדו, על פי אומדנים שונים, במחנות עבודה ובמחנות ריכוז כ-7 – 10 אלפי אנשים, כלומר 3.5-5% מן האוכלוסייה של ליצמאנשטט גטו.

שיחה עם אליעזר גרינפלד

3.1 ילדות

שמך המלא הוא אליעזר, אבל כולם קוראים לך לולק. מדוע?
 אמא שלי התחילה לקרוא לי כך, כיון שלפקידים הפולנים היה קשה
 לבטא את השם אליעזר. אף פעם לא יצא להם נכון. פעם הייתי אָליֶזֶר פעם
 אחרת אָליֶזֶר. כיון שתרגמו את אלי ללולק, אמא החליטה שלולק הוא שם "שני"
 מצוין לילד קטן. וכך נשאר עד היום.

מניין אתה?

מלודז'. נולדתי ב-18 באוקטובר 1923 במשפחה יהודית רגילה.
 ההורים התגרשו כשהייתי בן כמה חודשים.

אבי, משה אברהם גרינפלד, עבד כסוכן עצמאי של קונפקציה למיניה.
 הוא היה נוסע עם הסחורה לערים שונות בפולין וגם לערים מחוץ לפולין.
 פרנסתו לא הייתה בשפע. הקשרים שלי עם משפחתו היו רופפים מאד.

אמי, חיה הלה, עבדה בחנות נעליים בלודז'. היא הייתה סוציאליסטית
 ועובדת טובה מאד. היא נבחרה לנשיאת איגוד הפועלים. הייתה לה השכלה
 רוסית טובה. היא דיברה שוטף בשלוש שפות: פולנית, רוסית וגרמנית. אני
 זוכר, לעתים קרובות היא שרה לי שירים ברוסית ובגרמנית. היא אהבה אותי
 מאד ופינקה אותי. היא נתנה לי באמת כל מה שאמא יכולה לתת. היא עבדה
 הרבה, ולכן טיפלה בי גם סבתא, אבל אמא ניסתה לפצות אותי על
 היעדרויותיה. היא הייתה מביאה לי ממתקים, עוגות, בגדים יפים. לא היו לי
 מותרות בבית, אבל גם לא ידעתי רעב. תודה לאל, לא היה חסר לי שום דבר, כי
 היו לי אמא וסבתא נפלאות, שהעניקו לי הרבה אהבה וחום, טיפלו בי והחדירו
 בי תחושות של אופטימיות ויושר. הערצתי את מאבקן הרצוף והעיקש ברגעים
 קריטיים שונים, ובעיקר כאשר עולמנו חרב.

הוריה של אמי, רייזלה ואברהם רוזנטל, היו דתיים מאד. סבא היה
 עוזר בחצר של רב. סבתא רייזלה הייתה אישה יפה מאד ואינטליגנטית. הייתה
 לה סבלנות רבה, ועל כן היא עבדה בתיקון חומרים עדינים מאד. אני זוכר
 שמעולם לא השתמשה במשקפיים לקריאה ולהשחלת החוט במחט. סבא
 התפעל מיופיה. גם אני חשבתי שאין בעולם אישה יפה יותר מסבתא. היא באה
 ממשפחה אדוקה, אבל הייתה סובלנית כלפי מי שלא היו אדוקים. היא ידעה
 לשלב בין הפנטיות הדתיות של סבא לבין סגנון החיים החילוני של ילדיה.
 משפחתי הייתה משפחה פרולטרית. בניה היו בעלי מחשבה חופשית ולא
 השתייכו אל חוגי החסידים המפגרים. סבא, כיהודי דתי, לא הסכים עם
 הרעיונות החדשים ורצה להכניס בי קצת יידישקייט. לשם כך הוא העסיק
 "מלמד" שהיה צריך לעזור לי ללמוד עברית ותפילות. לא אהבתי כשהיה בא
 לביתנו. איש לא ידע, אבל עשיתי אתו הסכם: הייתי נותן לו סיגריות ובתמורה

הוא לא סיפר לסבא על הישגיי בלימודים. הוא קרא לי "גוי גמור". לא השתמשתי במושגים הדתיים, כי בשבילי הם היו סמל הנחשלות.

נחשלות?

כן, נחשלות ופיגור. התנגדתי לחסידים האורתודוקסיים. לא הבנתי את החברים שגידלו פאות ולבשו קפוטות שחורות. לא הבנתי איך בכלל אפשר להתלבש כך? לשם מה? רק כדי להיראות שונה? מה זה, פורים? זה היה מוזר מאד בעיניי. מצד אחד נלחמנו נגדם, אבל מצד שני היינו יחד. הרי חלקנו חצר משותפת ואלה היו החיים שלנו.

האם הרגשת בחסרונו של אבא?

לא כל כך. אבא התחתן שנית. מנשואיו השניים נולדה לו בת, שרה בינה. הוא היה עסוק במשפחתו החדשה. לא הייתי בקשר תכוף אתו. אמא אמנם הייתה שולחת אותי אליו, להיפגש עם אחותי החורגת ולהביא לה ממתקים ופרות. אמא הייתה מלבישה אותי אז בבגדים חגיגיים, ואני לא התנגדתי, כי אהבתי להתגנדר. אבל לא אהבתי לבוא לשם, כי אבא היה משוויץ בי בפני כל החברים שלו כאילו הוא מגדל אותי. זה כאב, כי לאמתו של דבר הוא היה רק אורח בחיי. לא אהבתי את הביקורים האלה ולא התגעעתי אליהם.

איפה גרתי?

גרתי עם סבא וסבתא, אמא, אחותה ובעלה עם שני ילדיהם, בדירה שכורה במרכז העיר, ברחוב נובומייסקה 4, קרוב לכיכר העצמאות. היה צפוף מאד, אבל באותה תקופה משפחות רבות גרו כך. הכרתי את כל השכנים בבניין שלנו, בעצם כולם הכירו את כולם. החצרות בלודז' היו בניויות בצורת האות U. אל החצר הוביל שער גדול. הבניין שלנו היה בן ארבע קומות, היה בו חלק אחד הפונה לחזית ושניים הפונים לחצר. היו עשרה חדרים מדרגות, ובכל אחד גרו שמונה משפחות. בחזית הבניין היו חנויות, מאחור היו מחסנים. במרתף הייתה לנו מכבסה ומעגילה. בחלק מן הדירות היו בתי מלאכה. עשו בהם כתפיות, ארנקים, כפפות וגם תיקנו חפצים שונים. סבא וסבתא שלי עבדו בבית מלאכה כזה. סבא היה מייצר את החלק העליון של נעליים, סבתא עשתה אמרות ביד לערמות גדולות של בדים ותיקנה מקומות פגומים.

בחצר היה גם "חדר". היה לנו שוער בבניין, והוא דאג לניקיון חדרים המדרגות והיה סוגר את השער בלילה. מי שחזר הביתה אחרי עשרה בלילה היה צריך לשלם לשוער על פתיחת השער.

בירכתי החצר עמד מיכל אשפה גדול. זה היה מקום המפגש של ילדי כל הבניין. שם היו קובעים במה ישחקו. כל הילדים, ללא קשר למצב הכלכלי של משפחותיהם, היו מאוחדים ומלוכדים מאד. החתך החברתי של דיירי הבניין שלנו היה דומה לזה של העיר כולה – מעניים מאד ועד עשירים מאד. ילדים ממשפחות חסידיות וממשפחות חילוניות, ממשפחות קומוניסטים וממשפחות ציוניות – כולנו היינו קבוצה מלוכדת מלאת שמחת חיים.

מספרים שהיית שובב רב דמיון ותושיה?

נכון! הייתי מלא מרץ ולא פעם ארגנתי בעצמי את המשחקים של הקבוצה כולה. מינו אותי למנהיג, וזה היה כבוד גדול בשבילי. לא היו לנו

צעצועים, אבל בזבל הייתי מוצא כל מיני דברים כמו כפתורים, חתיכות בד או סרטים צבעוניים ותפרתי מהם תלבושות שונות. אהבתי מאד ללכת לקולנוע לסרטי המערב הפרוע, אף שזה היה קצת מסוכן. אחרי הסרט היינו שמים עלינו חגורות בד לאקדוחים או מתקשטים כמו אינדיאנים. החצר שלנו באמת נראתה ממש כמו המערב הפרוע. חוץ מזה הייתי סקרן מאד. אם לא הבנתי משהו, חקרתי ובדקתי ולמדתי עד שהבנתי. מול הבניין שלנו היה דוכן עיתונים. בתור ילד קטן, אולי בן 13, אהבתי מאד לבוא לשם. בעל הדוכן ביקש ממני לפעמים לשמור על הסחורה, ולאשרי לא היה גבול. הודות לכך יכולתי לקרוא ולעיין בכל העיתונים והם היו רבים מאד ובשפות שונות. בתמורה על עזרתי הייתי מקבל עיתונים ישנים וגיליונות של נשיונל גיאוגרפיק. הקריאה הסבה לי המון ידע והנאה.

מדוע היה מסוכן ללכת לקולנוע?

לא היה לנו כסף לקולנוע טוב, והיינו הולכים לפחות טובים. ובתי קולנוע כאלה היו בשכונות פולניות. כשהיינו באים לשם, התושבים המקומיים היו זורקים עלינו אבנים, בקבוקים, כל הבא ליד. לא כל כך אהבו אותנו. תמיד היינו צריכים להתגונן, אבל הסתדרנו איכשהו. הרצון לראות סרט היה חזק יותר מהפחד ומכמה סימנים כחולים. כמובן, לא תמיד התייחסו אלינו כך. היו גם אנשים שהיו טובים וחביבים אלינו. אבל זו הייתה המציאות אז, כשיצאנו מן החוג שלנו תמיד היה קצת מסוכן. ולמרבה הצער תמיד היו כמה חוליגנים, שבראותם את האפים שלנו ואת שערותינו המקורזלות היו מתחילים להשתולל.

היה לך קשר אחר עם ילדים פולנים?

מעט מאד, כיון שבשכונה שלנו גרו כמעט רק יהודים. להוציא את שוער הבניין שלנו, רומן טורסקי. התיידדתי עם הבן שלו, יורק. חיבבנו מאד זה את זה והיינו כמו אחים. בחגים היהודים יורק היה בא אליי ובחג המולד אני הייתי הולך אליו. כבר במדרגות הרחתי ריח כרוב כבוש שעלה מדירתם. אני זוכר גם כמה התפעלתי מן האשוח שעמד בחדר האורחים. התפעלתי גם מן הנרות שדלקו ליד הצלב, ליד תמונתם של ישו ומריה. כאשר הייתי בא אליהם, הם היו מספרים לי על ארץ הקודש. הזיכרונות שלי לגבי פולנים מסתכמים בקשרים עם המשפחה הזאת בלבד ואותה אהבתי וכיבדתי.

אהבת את בית הספר או השתדלת להתחמק?

אהבתי את בית הספר ואהבתי ללמוד. שבע שנים למדתי בבית ספר יסודי פולני ברחוב ז'רומסקי 9. המורים שלי היו גם פולנים וגם יהודים. אף שהיה זה בית ספר פולני, רב התלמידים היו יהודים.

תמיד הייתי תלמיד טוב מאד. המקצועות האהובים עליי היו פולנית, גיאוגרפיה והיסטוריה. המחנכת שלי הייתה פולנייה. שמה היה, אני זוכר בדיוק, מריה שצ'יפובסקה. היא אהבה מאד את ארצה, ואנחנו אהבנו אותה. אהבתה למולדת הקסימה אותי. בזכותה התאהבתי בספרות ובתרבות פולנית. הכרתי היטב את ההיסטוריה והגיאוגרפיה של פולין, ובשנת 1935, כאשר מת המרשל יוזף פילסודסקי, בכיתי מעומק הלב.

כפרס על הזדהותי הברורה עם פולין, נבחרתי לנושא הדגל בטכס סיום שנת הלימודים של כל בתי הספר הממלכתיים בעיר. הייתי הילד הכי מאושר בעולם כיון שנפל בחלקי לשאת דווקא את דגל פולין. בגאווה רבה

צעדתי בראש המצעד ברחובות העיר, ופתאום חטפתי אבן בראש. לא הבנתי למה שמישהו יעשה לי דבר כזה. הרי נשאתי את דגל הלאום של פולין. המחנכת הסבירה לי שכנראה בגלל המראה שלי זיהו בי יהודי. ידעתי שהאנטישמיות קיימת, אבל אני הרגשתי פולני אמתי. הייתי ממורמר, העולם שלי קרס.

מוצאי היהודי היה חסר משמעות בעיניי. על ציונות ידעתי פחות מכלום. המידע הראשון שלי על פלשתינה בא מספריו של קרל מאי. בעיני רוחי ראיתי מדבר עצום ובו נאות מדבר עם צמחייה יפהפיה. האירוע הוא ערער את תחושת הפטריוטיות שלי. התחלתי לשים לב לקשיים שאתם התמודדו היהודים בחברה פולנית. סיפרו לי גם על הקשיים בקבלת יהודים לאוניברסיטאות ובהעסקתם במשרות גבוהות יותר במשרדי הממשלה. הבנתי שאנחנו – היהודים – אנחנו זרים, כיון שאנחנו שייכים למעוט לאומי. התחלתי לחלום על מדינה יהודית. לא היה לי קשר עם הציונים ולא השתייכתי לשום תנועת נוער ציונית. כעבר זמן, כאשר גירשו אותי למחנה ריכוז, הבטחתי לעצמי שאם אצא בחיים, אפעל להקמת מדינה יהודית.

יש זיכרונות ילדות שאינם נחקקים לעולם. איזו תמונה נחרתה בזיכרוניך?

אני זוכר שכשהיינו אנחנו הבנים משחקים בחצר, אף ילדה לא השתתפה במשחקינו. הן עקבו אחרינו מחלונות דירותיהן. מצאתי חן בעיניה של שרה, היא סלוסיה ציטרון, אחותו של דוד – דובצ'ה, אחד החברים הצעירים ביותר שלי. ביליתי אתה הרבה והיא מצאה מאד חן בעיניי. אמא של שרה לא הייתה מרוצה מהחברות בינינו, כיון שהמוצא שלי לא מצא חן בעיניה. אני באתי ממשפחה ענייה ומשפחתה הייתה עשירה. הם היו הבעלים של מפעל למוצרי טריקו. אני למדתי בבית ספר ממלכתי, והיא בבית ספר פרטי. בנוסף על כך משפחתה הייתה אורתודוקסית ושלי מסורתית בלבד. ובכל זאת אמה לא הרסה את הידידות שלנו. תמיד תהיה בלבי פינה חמה לשרה.

הזיכרון הבא קשור לאיטקה רוזנברג. הכרתי אותה ואת משפחתה בזכות שרה, שכן הבנות למדו באותה כיתה. גם הרוזנברגים היו אמידים מאד. היה להם בית משלהם וחנות גלנטריה ברחוב נובומייסקה 9. למרות פערי המעמד, איש לא התנגד לידידות בינינו. הייתי שיכור משמחה שאני יכול לראות את איטקה לעתים קרובות. הייתי אז בן ארבע עשרה. הייתי מאוהב עד מעבר לראש. היא הייתה עדינה מאד, חכמה ביותר, יפהפיה, מוכשרת, ניגנה בפסנתר. ראיתי בה אלילה והייתי במצב של הערצה בלתי פוסקת. אחרי הלימודים היינו מכינים יחד שעורים. החלפנו ספרים, רומנים וספרוני שירה. יכולתי ללמוד מאיטקה הרבה, אבל לא אחת גם היא למדה ממני וזה שימח אותי מאד. בכך הוכחתי לעצמי ולאחרים שהידע שלי לא כל כך מצומצם ושגם בבית ספר ממלכתי אפשר ללמוד לא מעט.

השמחה הגדולה ביותר הייתה בעצם השהות בבית רוזנברג. הרגשתי בן משפחה. הם היו אלה שפתחו בפניי את עולם התרבות, המדע, הנימוסים הטובים. הם היו משכילים, הרבו לקרוא. הם ידעו שפות, מה שהרשים אותי מאד. בביתם היו נפגשים אנשי תרבות ואמנות. בביתם פגשתי אמנים, ציירים, סופרים וגם עיתונאים. אני אסיר תודה למשפחת רוזנברג על מה שקיבלתי מהם.

הזיכרון הבא נוגע לסבא האדוק שלי. כמו שכבר הזכרתי, גרנו במרכז העיר ובאותה סביבה גרו רק יהודים. הפולנים היו באים אלינו רק כדי לערוך קניות. באחת השבתות סבי אברהם רוזנטל לא חזר מבית הכנסת. אמא הייתה

מודאגת ופנתה למשטרה. הסתבר שסבא נעצר. הוא הגיע למעצר משום שבדרכו הביתה פגש בכיכר העצמאות אדם שהדליק סיגריה, וכיון שאסור להדליק אש בשבת, סבא לא חשב פעמיים ונתן לו סטירה. הגורל לא היה לצדו, כי הסתבר שהיה זה פולני, שהחזיר לו מנה אחת אפיים והוביל אותו לתחנת המשטרה. אמא נאלצה לשלם קנס ושחררו את סבא. כל האירוע הזה הסתיים טוב, אבל כולנו היינו מזועזעים.

מה רצית להיות כשתהיה גדול?

חלמתי להיות רופא ולביים סרטים. שני חלומות די רחוקים זה מזה. מניין הרפואה? אהבתי אנשים ולא יכולתי לשאת סבל. עזרתי ככל שיכולתי. כבר בתור ילד הייתי מלא דאגה לזולת. ולמה במאי? כי הנצחת אירועים בצילום ריתקה אותי תמיד. כל יציאה הייתה צריכה להיות מתועדת. כשטיילתי ברחובות לודז', שום דבר לא חמק מתשומת לבי. מישהו שלבוש בצורה מוזרה, פועלים שעבדו בדרך, מכונית חולפת או אישה יפה, וזה ברור מאליו, כי כל יצור יפה היה מיד מושך את תשומת לבי. וכך זה עד היום, כשאני רואה משהו מעניין, אני מיד תופס את המצלמה.

האם בסוף שנות השלושים בפולין חל איזשהו שינוי ביחס לאוכלוסייה היהודית?

היו כאלה שלא קיבלו אותנו והיו אנשים טובים ומסבירי פנים. אני חייב להודות שהיו פולנים שהפחידו אותי. הביאו לכך אירועים מספר שהתרחשו ברחובות לודז'. בסוף שנות השלושים גברו התקפות של סכינאים. אנשים רבים נפצעו ואף נהרגו. השתדלתי לא להתרחק מן השכונה שלי. כל הזמן היינו נתונים לאי נעימות כזאת או אחרת. למשל בכיכר החרות עמדה כנסייה, ותמיד פחדתי לעבור שם, כיוון שהיו פולנים ששנאו אותנו שנאה יוקדת, כי האמינו שהיהודים הרגו להם את האלוהים. קראו לנו רוצחים, מוצצי דם למצות. השתדלתי לא להתקרב לכנסייה הזאת, הפחד שיתק אותי. הרי ידענו שלא הרגתי את ישו וידעתי גם שאנחנו לא שותים דם, כי אנחנו לא אוכלים דברים לא טהורים. כל יהודי מנקה היטב את הבשר חתיכה אחרי חתיכה. אלא שכילד לא יכולתי להבין את הכול. נאלצתי לקבל את המציאות הזאת.

רק עם הזמן, כשניתחתי את האירועים האלה, הבנתי את מצב היהודים בגולה. הבנתי שהיהודי היה צריך להיות סוחר, כי איש לא נתן לו אפשרויות אחרות, שהיה חייב לשאת את כספו במזוודה, כי בכל רגע היו עלולים לזרוק אותו. כמובן, הכרתי את ההיסטוריה, ידעתי על חמיילניצקי, על הפוגרומים, ידעתי שאף פעם לא היה קל, אבל קיוויתי שיבואו זמנים טובים יותר, שלאט לאט המצב ישתנה. התברר שלא הייתה טעות גדולה מזו. נעשה עוד יותר גרוע. לאור כל המצבים הלא נעימים הלאה, התגעגעתי וחלמתי עוד יותר על מדינה משלנו. בכל רגע ורגע נעשה לי ברור, שליהודים צריכה להיות מולדת משלהם.

כמובן, איני יכול לומר שכל הפולנים היו נגדנו. הכרנו אנשים טובים באמת. בקיץ, כשכל המשפחה שלנו נסעה לכפר, חיכו לנו שם איכרים פולנים. היו מושיבים אותנו בעגלה ומסיעים אותנו לכפר ויִשְׁנִיבָה גוֹרָה. גרנו שם בבתי האיכרים הפולנים. בכפר לא הייתה אנטישמיות. הייתה בינינו הבנה מצוינת. הרי למען האמת הם היו זקוקים לנו, ואנחנו להם. אני זוכר לטובה את השהות עם האיכרים הפולנים ומשפחותיהם.

איך בילית את חופשת הקיץ בשנת 1939?

כמו בכל שנה נסעתי לקייטנה מטעם "אגודת הבריאות הבינלאומית" (TOZ) לילדים ממשפחות נזקקות. הקייטנה הייתה תמיד אירוע משמח ותמיד חיכיתי לקייטנה בקוצר רוח. האוכל היה טוב, הפירות טריים ומזג האוויר תמיד הסביר לנו פנים. עם חברים וחברות חדשים היינו מטיילים ביערות, עורכים פיקניקים בשדות. כל מה שלא יכולנו לעשות בעיר האפורה שלנו עשינו כאן. כתבתי שם פיליטונים שונים וביימתי הצגות. הקייטנה תמיד הייתה מקור לשמחה רבה.

האם היית מודע לסיכון שמהווה היטלר?

שמענו מה קורה בגרמניה ובאוסטריה, שמענו על האנשלוס. וגם על היטלר. כולם דיברו על מלחמה קרבה. אבל ידענו גם שהגרמנים הם עם תרבותי ולכן לא יכולנו להאמין שהם ינהגו באכזריות. הייתי אז ילד קטן שלא התעניין בפוליטיקה ולא היה מודע לחומרת המצב. לא חשדתי שחיי ישתנו כל כך מהר.

איפה היית כשפרצה המלחמה?

הייתי בבית משפחת רוזנברג. כששמעה האזעקה הראשונה הסתתרו בני המשפחה במרתף. להפתעתי הגדולה הם לא הכניסו אותי פנימה. זו הייתה חוויה קשה – ראשית, כי פרצה מלחמה, ושנית, מפני שדחו אותי אנשים שהרגשתי קשור אתם. רצתי מהר ככל שיכולתי הביתה כדי לראות את אמא את סבא וסבתא. פחדתי פחד מוות כששמעתי את קול נפץ הפצצות שהטילו המטוסים הגרמנים על העיר.

כמה ימים אחר כך הרסו הגרמנים את פסלו של טדאוש קושצ'ושקו. יהודים רבים, וביניהם אבי, ברחו מזרחה וניסו להצטרף אל הצבא הסובייטי. אלא שהדרכים הראשיות הופצצו ורבים מתו. אבא שלי לא חזר אלינו עוד. משפחתנו גרה ברחוב פְּיוֹטְקוֹבְסְקָה ובזמן הפוגרום הראשון כולם נהרגו שם. הגרמנים התעללו בכולם, צעירים וקשישים, וגם בזזו את חנויות היהודים. במברשות שיניים אמרו לנו לנקות שירותים, גזזו את הזקן והפיאות. היו יהודים שנעצרו ברחוב ונורו מייד, אחרים נשלחו לעבודות כפייה במחנות. הייתה מהומה רבה. חששנו לצאת מן הבית, כי לא היה בטוח אם נצליח לשוב. התנהגות הגרמנים הייתה אכזרית והטילה אימה. כשאני נזכר בזה, דמעות עולות בעיניי.

איך היה המגע הראשון שלך עם הגרמנים?

יום אחד הייתי בבית משפחת ציטרון עם חברתי סלוניה ואחיה הקטן. היינו לבד בבית. פתאום נשמעה דפיקה בלדת. פתחתי, כי הייתי המבוגר בחבורה. בדלת ראיתי קצין גרמני במדים אלגנטיים עם אותות רבים. הוא תפס את סלוסיה בשערותיה ודרש כסף. ענינו בידיש שאין לנו כסף ואנחנו לא יודעים איפה מוחבא הכסף. הוא אמר לנו לפתוח את כל הארונות וזרק לתיקו את כל מה שמצא שם. אחר כך גזז את צמתה של סלוסיה ואת הפיאות של אחיה. לרגע חשבתי שהוא רוצה לשחוט אותם. זמן רב לא הצלחנו להירגע. רעדנו מפחד ואימה. זה היה המפגש הראשון שלי עם הגרמנים.

3.2 החיים בליצמנשטאט גטו

מה קרה עם הקמת הגטו?

בפברואר 1940 קיבלנו צו לעזוב את הבית. בשעה שנקבעה היינו צריכים להתייצב בכניסה לגטו. כל אחד לקח מהבית כל מה שאפשר היה. הכול נעשה במהירות גדולה ובפחד. הובילו אותנו כמו שמובילים בקר. זה היה משפיל מאד. כאתר הגטו נבחרה שכונת בלוטי. עשו את זה בכוונה, מפני שהייתה זו אחת השכונות הדלות ביותר, אפילו ביוב לא היה. ולכן איש לא היה יכול לחשוב אפילו על בריחה. בנוסף, כל הבניינים במרחק של 500 מטר נהרסו, מה שמנע מראש עזרה מתושבי לודז'. תארי לך שעד סוף אפריל 1940 העבירו לתחום הגטו את כל יהודי העיר. באותו מועד נסגר הגטו והופרד משאר העיר. מסביב הייתה חומה עם תחנות רבות עם המשטרה הצבאית הגרמנית.

איפה התגוררתם לאחר שעברתם לגטו?

סבא הלך לגור אצל בנו, שביתו היה בתחומי הגטו, ואילו אמא, סבתא ואני התמקמנו בקצה השכונה שהוקצתה ליהודים. הדירות היו קטנות מאד וצפופות. התנאים נוראים, פשוט אי אפשר לתאר אותם. היה מחסור במים ובחומרי הסקה, הרעב היה אורח קבוע. ברחובות הייתה צפיפות איומה. הגטו חולק לשני חלקים וביניהם קישר גשר עץ. לעבור על הגשר היה אתגר של ממש, כי הצפיפות הייתה נוראית. באמצע הרחוב פעלה אמנם חשמלית, אבל ליהודים אסור היה לנסוע בה. ליד הבית שלנו הקימו גדר ענקית עם חוטי תיל. אני זוכר איך התבוננתי דרך הגדר הזאת בילדים פולנים שהולכים לבית הספר. שאלתי אז את אמא מדוע אינני יוכל ללכת אתם. והיא ענתה לי אז שאני יהודי, לא פולני. היא אמרה לי ללכת משם, אבל לא שמעתי בקולה, עמדתי שם ובכיתי. לא יכולתי לתפוס את זה. הרי הפולנים גם הם תחת כיבוש גרמני. אז למה להם מותר ללכת לבית ספר ולנו אסור, למה? היו לי המון שאלות.

איך התנהלו החיים ב"שכונה הסגורה"?

אני חייב לומר שהגטו היה מאורגן מצוין. בתחומי הייתה תחנת משטרה, בתי ספר, מרכז חלוקת מזון, חמישה בתי חולים, בתי מלאכה לענפיהם השונים שנקראו "קסורט" ומוסדות רבים אחרים. בראש הגטו עמד קצין גרמני – הנס ביבוב. ואולם בגטו שלט חיים מרדכי רומקובסקי, ראש היודנראט. לפני המלחמה הוא ניהל בית יתומים בפרבר של לודז'. רומקובסקי הבין היטב שהציות לגרמנים והבטחת כוח עבודה לצרכיהם יגנו על רבים מפני השמדה. ועל כן הוקמה בגטו לשכת עבודה וכל תושב היה חייב להירשם בה. מציאת עבודה הייתה חשובה ביותר, כי היא זיכתה במנת מרק נוספת. אני חייב להודות שבתקופה הקשה ההיא יכולתי לעשות הכול בשביל אוכל. היה לי חשוב מאד למצוא עבודה ולזכות במזון נוסף.

חיינו בחוסר ביטחון ובפחד, כיון שאיש מאתנו לא ידע מתי ייכנסו הגרמנים לרחובות הגטו ולבתינו. כל יום היה אתגר עצום. הבעיה הגדולה ביותר הייתה מחסור במזון. קיבלנו תלושים לקניית לחם: כל אחד קיבל ככר אחת לשבוע. היינו מחלקים את הכיכר למנות ואוכלים רק מנה אחת מדי יום. היו גם כאלה שלא עמדו בפיתוי והיו אוכלים את הכול ביום אחד ואחר כך, שבוע שלם, לא היה להם מה להכניס לפה. רבים מתו. את מי שמותם קרב אפשר היה

לזהות על פי רגליהם שהיו מתנפחות מאד, וקראנו להם "שעון חול מהלך"¹ עם הזמן החמיר המצב כל כך שבמקום תפוחי אדמה היינו מקבלים תמורת התלושים רק קליפות של תפוחי אדמה. אכלנו אותן למרות הטעם המר, כי לפחות לרגע הן הרגיעו את הכאב בקיבה. כל הזמן חשבנו רק על אוכל. הרעב הגדול ביותר היה בסוף השבוע, כשכבר לא נותר מה לאכול. יום אחד סבתא רצתה לתת לי את מנת הלחם שלה. לא הסכמתי. ואז היא הערימה עליי ואמרה שאעזור לה לפחות ללעוס את החלקים הקשים, כי אין לה שיניים. סבתא חלתה וגססה שמונה ימים. זאת הייתה החוויה הקשה ביותר שלי בתור נער. היא נקברה בבית הקברות בגטו ואני התאבלתי עליה זמן רב.

בחורף המצב היה עוד יותר קשה. לא היה במה להסיק את הדירות. אנשים שרפו רהיטים וגם כך היו שמתו מקור. כל יום נוסף מילא אותי פחד. לעתים קרובות היו הגרמנים עורכים מצוד ברחובות. לעולם לא היית בטוח בצאתך מן הבית אם עוד תשוב אליו. אבל גם בתוך הבית לא הייתה תחושת ביטחון, כיון שלא אחת הגרמנים, יחד עם שוטרים יהודים, ציוו על דיירי בניין שבחרו לצאת החוצה. אחר כך ערכו סלקציה. את החולים והקשישים הסיעו אל מחוץ לגטו, לאחרים הרשו לחזור לדירתם.

יחד עם אמא עברנו כמה אקציות נוראות. באחת הפעמים הקיפו הגרמנים את הגטו. הוציאו אותנו לרחוב. פרצה בהלה נוראה. ראיתי איך אנשים מתחילים לרוץ לכל הכיוונים. בכל המהומה איבדתי את אמא. חשבתי שבהמון הזה היא לא תשמע אותי קורא לה, אז שרקתי בכל הכוח. ואמא אמנם שמעה וזיהתה את השריקה שלי וכך שוב מצאנו זה את זה.

אחרי האירוע הזה עלה בדעתי הרעיון שכאשר יתרחש משהו רע, אמא תתלה סמרטוט אדום בחלון. וכיון שמולנו היה בניין מכבי האש ושם עבד חבר שלי, יכולתי לסמוך על עזרתו. בבנין מכבי האש ובבית החולים שבו עבדתי אז היו טלפונים. יום אחד החבר טלפן אלי לבית החולים ואמר שהוא רואה סמרטוט אדום בחלון הדירה שלנו. זה היה סימן בשבילי שנערכת עוד אקציה. רצתי הביתה. לא הפסקתי אפילו להוריד את החלוק הרחב עם סמל הצלב האדום. האזור שלנו הוקף על ידי שוטרים יהודים, והגרמנים ערכו סלקציה. ברמקולים נשמעה ההודעה שעל כולם לצאת החוצה, ומי שלא יצא – יוצא להורג בירייה. ירדתי יחד עם אמא. ניגש אליי גרמני ושאל מה אני עושה כאן בחלוק לבן. אמרתי לו שאני עובד בבית חולים, אבל אמא שלי כאן ואני רוצה להיות לידה. הגרמני הסתכל עליי, הסתכל על אמא, ואף שהייתה חיוורת ורזה מאד, אמר לנו לעבור לצד הנשארים בחיים.

האם אפשר היה להסתגל לתנאים החדשים?

זה היה בלתי אפשרי. איש לא יכול היה להכין את עצמו לחיים כאלה. זו הייתה טרגדיה לכולם. אפילו שכבת האנשים שהיו "קרובים לצלחת" חששה לחייה. אמנם היו להם קשרים, אבל גם כך לא היה להם ביטחון מלא שהכול יסתדר. נכון שהיה להם קל יותר מאשר לאחרים. אבל תנאי החיים שלנו היו מחרידים ולא אנושיים, והשלטון יצר רק מראית עין של נורמליות. הרי כליאת אנשים רבים כל כך על פחות מארבעה קמ"ר – קשה אפילו להעלות דבר כזה על הדעת. רבים לא עמדו בלחץ. ההתאבדויות הלכו ורבו מיום ליום. אנשים היו הולכים בכוונה תחילה אל חוטי התיל שמסביב לגטו. עד היום אני לא תופס איך חייתי במקום כזה ארבע שנים תמימות.

¹ המילה הפולנית – klepsydra - היא גם שעון חול וגם מודעת אבל.

האם יכולתם לצפות לעזרה כלשהי מחוץ לגטו?

לא היה לנו כל קשר עם תושבי שאר חלקי העיר. היינו מנותקים מן העולם. אמנם חשמלית עברה דרך הגטו, אבל גם אילו רצה מישהו לזרוק חבילת מזון, היה פוחד, שכן הכול ידעו שאם הגרמנים היו מבחינים במעשה הזה היו יורים באדם כזה במקום. היינו צריכים להסתדר בכוחות עצמנו. הייתה עזרה הדדית. בעיקר הנוער היה מאורגן היטב. כשמישהו מן הקרובים לנו ביותר היה זקוק לעזרה, כל אחד היה מוסר לו פרוסת לחם ולפעמים אפילו סוכר. נהגנו כך כי בגטו מחלה, אפילו של אחד מבני המשפחה, הייתה אסון למשפחה כולה.

האם היו בגטו תנועות נוער?

כן, היו תנועות נוער והן פעלו בצורה נמרצת. כאשר עבדתי בבית החולים הכרתי חברי תנועות נוער רבים. לא הצטרפתי לשום תנועה, אבל היו לי קשרים עם כולם. השתתפתי באספות ולפעמים אפילו האזנתי לנאומים. בזכות זה למדתי שירים עבריים, הכרתי יצירות של משוררים וסופרים יהודים וגם למדתי הרבה על ארץ ישראל. לא היה חשוב לי לאיזו קבוצה אני משתייך, אלא מי אני. מה זה חשוב אם אתה שמאל או ימין, אדם צריך להיות אדם. לאהוב את הזולת ולהנות מן החיים. והחיים הם כמו גופיית תינוק – קצרים וצואים.

מה הייתה עבודתך בגטו?

אחרי שהתייצבתי בלשכת העבודה, קיבלתי עבודה בדואר. הייתי דוור. בזכות עבודתי זו ביקרתי אצל משפחות רבות וגם נאלצתי לראות מחזות נוראיים: צפיפות, רעב, חולי ואף מוות.

בין השאר הייתי מביא מכתבים לקייטנה לילדים שפעלה בחסות בית החולים ברח' לגבניצקה. זה היה בית החולים הגדול ביותר בעיר. כשהייתי בא לשם, הייתי משוחח עם האחיות הראשיות, והיא הציעה לי לעבוד אצלם בתור שליח. לפי הוראותיה יהיה עליי להביא דואר לבית החולים הראשי. הסכמתי בלי היסוס, שכן בבית חולים יש מטבח, וידעתי שאוכל לקבל צלחת מרק נוספת. וכך התפטרתי מעבודתי בדואר והתחלתי לעבוד בתור שליח בבית חולים. היו לי יחסים טובים עם כל צוות בית החולים והאחות הראשית סמכה עליי מאד. עד כדי כך, שכשהייתה צריכה לגייס אחיות מנוסות, היא הייתה שולחת אותי לבתיאן עם מכתבי הזמנה. בביקור בביתן הייתי צריך לשים לב לניקיון, להיגיינה ולנסות לעמוד על יחסן לחולים. היא הטילה עליי את התפקיד הזה, כיון שהיה ביקוש גדול לעבודה זו והיא רצתה להעסיק את הטובות ביותר. תארו לכם איזה החלטות חשובות הייתי צריך לקבל בגיל כל כך צעיר. דעתי היא שקבעה אם מישהו יקבל עבודה ואתה מנת מרק נוספת.

כעבור זמן מה הציעו לי לעבוד בחדר מיון. עזרתי לצוות לרחוץ את החולים ולטפל בהם, לאבחן וגם לרשום בטופס את המחלה שאבחנתי. כעבור שנתיים רכשתי ניסיון רב וידעתי לזהות כשלוש מאות מחלות. ידעתי מתי יש לחולה דלקת ריאות או צהבת. הכרתי גם את כל השמות בלטינית וידעתי לרשום אותם בלי שגיאות.

אלא שיכולתי לאבחן מחלות לא הצילה אותי מאחת מהן. בשנת 1942 חליתי בצהבת. האחיות הראשיות החליטה על אשפוז של שבועיים. כשהלכתי לרחוב לגבניצקה שמתי לב שכל הרחוב ריק. לא ידעתי שיצא צו על איסור עזיבת הבתים. מרחוק ראיתי את האחיות הראשיות. היא סיפרה לי שהגרמנים פלשו בלילה לבית החולים ורוקנו אותו. ידעתי שיחפשו אותי, כי הייתי ברשימת

המאושפזים. לבשתי חלוק לבן של רופא ולקחתי אישור עבודה. מצויד באלה פניתי לבית החולים. כשנכנסתי לחצר פקו ברכיי. לא האמנתי למראה עיניי. גרמנים חמושים העמיסו על משאיות קשישים וחולים וגם נשים הרות וילדים. ראיתי גם איך השליכו ילודים מחלון הקומה השנייה. זה היה מראה נורא. כל שעה הגיעו משאיות חדשות והעמיסו עליהן קבוצות נוספות של חולים. הרופאים והאחיות עזרו לחלשים ביותר להיכנס לרכבים, ולאלה שהרגישו טוב יותר נתנו חלוקים לבנים ושכנעו אותם לנסות לברוח. לא יכולתי לשוב הביתה ולכן נכנסתי לבית החולים. פתאום ניגש אליי גרמני ושאל לאן אני הולך. אמרתי לו שאני עובד כאן. בפחד רצתי למשרד ותלשתי מספר הרישומים את הדף עם שמי. עשיתי את זה רק כדי שלא ישימו לב שהייתי מיועד למחלקת המחלות המדבקות. אחרי האקציה הזאת שנמשכה ארבעה ימים ולילות עוד היינו צריכים לסלק גופות משטח בית החולים.

המזכירות היו צריכות להכין רשימות של אנשים מיועדים לגירוש. תפקידי היה למסור את הרשימות לגרמנים. כל הזמן פחדתי. לא ידעתי מה יהיה אתי, הרי עדיין הייתי חולה ויותר ויותר צהוב. הלכתי לאחות הראשית, שהחליטה שאעבוד רק בלילה, כי אז לא יראו שאני צהוב. תוך זמן קצר הבראתי, למרות שלא קיבלתי בכלל תרופות. זה היה נס של ממש.

בזמן האקציה ניגש אלי אדם שלא הכרתי; אחר כך התברר שהוא היה יד ימינו של יעקובוביץ, העוזר הראשי של רומקובסקי. הוא ביקש טובה – למסור חבילה לאשתו החולה. כשהלכתי אליה ראיתי שהייתה חולה מאד. זיהיתי שפעת. הצעתי שאביא לה תרופה. רצתי לבית החולים שהיה נטוש והכל היה זרוק. ידעתי שקיימת תרופת פלא בשם ויגנטול והצלחתי להשיג אותה. רצתי לאישה החולה ואמרתי לה לקחת את התרופה. לא סיפרו לי שהיא הייתה קרובת משפחה של יעקובוביץ. כעבור מספר ימים קראו לי ללשכתו. הוא הציע לי משרת שליח במשרדו. התפקיד שלי היה לספק הזמנות לעבודות שהיו צריכות להתבצע ברסורטים השונים בגטו. רק כעבור זמן מה תפסתי שאני עובד במקום העבודה הטוב ביותר. כשהיו מגיעים גרמנים עם הזמנות לרסורטים, הייתי פותח להם את הדלת. לעתים קרובות היו שיכורים והיו מאיימים עליי – בצחוק – ברובה. חששתי מהם.

בגטו היו למעלה ממאה רסורטים. כולם קידמו אותי בשמחה, כי הייתי מביא להם הזמנות. במאפיייה הייתי מקבל קצת לחם. כיון שהייתי פקיד, הגיעה לי חלקת אדמה קטנה ליד בית הקברות. פעם בשבוע יכולנו לעבוד בחקלאות. עדרתי אז כמויות אדירות של חול, זרעתי, חרשתי, וכעבור כמה חודשים חזרתי הביתה עם ירקות. יכולתי להעניק משהו לקרובים שלי ורגעים כאלה הם שהפיחו בי תקווה.

מה היה יחסך לרומקובסקי?

פחדתי ממנו נורא. הוא היה איש מבוגר, סמכותי. כל בוקר היה מגיע למשרד. את כל ההחלטות היה מקבל בלי לחשוב, בצורה ספונטנית. מספרים שיום אחד נכנס למטבח הציבורי וראה שם נערה שמנה. הוא זרק אותה מהעבודה בטענה שכבר אכלה מספיק. במקומה באה בחורה רזה. פחדתי מאד שיום אחד יסתכל עליי וגם אותי יסלק מהעבודה.

רומקובסקי דאג לסדר בגטו, דאג לחינוך הילדים, לחיי תרבות, בתי ספר, בתי יתומים. אבל יחסו לבני אדם היה אכזרי. גם הוא היה בסכנה. אם לא עמד בדרישות, ביבוב נהג להשפיל אותו ולא אחת גם ספג מכות.

הייתי קרוב מאד לרומקובסקי. הייתי פותח את הדלת למשרדו. העברתי מסמכים שונים. ראיתי לא מעט. הסתובבתי רק בין האנשים החשובים

שניהלו את כל המכונה הגדולה הזאת, ולא ידעתי ששורפים יהודים במשרפות גז. הכול נשמר בסוד גמור. לא יכולתי לשמוע שום דבר, גם כאשר ישבתי ממש סמוך לדלת. כן, היו כל מיני ביטויים, אני זוכר – "הולכים למחבתות", כלומר יטגנו אותנו, אבל מי העלה בדעתו שזה באמת יקרה. לא האמנו לזה. פשוט לא נכנס לנו לראש.

איך אתה מעריך היום, בפרספקטיבה של זמן, את ההחלטות של רומקובסקי?

קשה מאד להעריך את האיש הזה. שנים רבות אני מרצה ב"יד ושם" בקורסים על השואה ותמיד אני שומע את השאלה הזאת. אני מסביר אז, שאלה שהיו קרובים ליושב ראש, חיו טוב. היו מקבלים ממנו פתק וקיבלו כל מה שרצו בלי לעמוד אפילו בתור. במאפייה לחם, במכולת חמאה או חלב. בזמן המצודים אלה שרומקובסקי הכיר היו מקבלים ממנו אישור ובזכותו הקרובים להם היו בטוחים. במקומם הוא הורה לשלוח אחרים. ועל כן היו שקראו לו מושיע, אחרים – תליין.

בעיניי רומקובסקי הוא דמות טראגית. הוא לקח על עצמו תפקיד גדול ממידת אדם. הוא היה מקבל החלטות שהכבידו מאד על מצפוני. אני זוכר את אחד הנאומים האכזריים ביותר שלו. הוא אמר לאימהות למסור לו את ילדיהן, אחרת הגרמנים יתפסו אנשים בריאים הנחוצים לעבודה. הרי זה נורא. איך אפשר לבקש חיים. רומקובסקי השתדל לתת חולים, ילדים וקשישים במקום בריאים המסוגלים לעבוד. לא יעלה על הדעת. לפעמים אני שואל את עצמי אם נשארתי בחיים מפני שרומקובסקי ניהל את העניינים דווקא בצורה זו? אני לא יודע לתת תשובה לשאלה הזאת, אבל אני יודע שבתקופה כמו זו שנגזר עלינו לחיות, אי אפשר לשפוט אנשים. הרוע פגע בעקרונות מקודשים של החיים ואי אפשר להעריך את זה על פי חוקי העולם העכשווי.

3.3 החיים לאחר עזיבת ליצמאשטאט גטו

איך התנהל חיסול הגטו?

חיסול הגטו היה באוגוסט 1944. אנשים היו בפאניקה, כי אמרו שכל הקרונות היוצאים מתחנת רדגאסט מופנים לאושוויץ. הנאצים, שחששו מחזרה על סיפור גטו ורשה, שכנעו אותנו להאמין שהם זקוקים לנו וששולחים אותנו למחנות עבודה בתוככי גרמניה. והרי היה ידוע שאנחנו הגטו האחרון, אז למה שיצילו אותנו? חיינו בפחד מתמיד, כי איש לא היה מסוגל לומר לאן נגיע. הרכבות נסעו מדי יום ובהן שלושת אלפים איש. תארו לכם איך הרגשנו. מיום ליום נמסרו ההודעות אילו רסורטים מיועדים למשלוח למחרת, ולאנשים היו רק שעות ספורות לאסוף את רכושם ולהגיע – משפחות שלמות – לתחנת הרכבת. הרכבות יצאו בזמנים קבועים, בקצב מהיר. הגטו הלך והתרוקן משעה לשעה.

מה קרה לך?

הייתי במצב קצת יותר טוב, כי עבדתי בבלוק המרכזי, למומחים, ושם הועסקו רק אנשים ידועים ומכובדים מאד – רופאים, נגרים, בנאים. את הרסורט שלנו קנה גרמני שרצה לבנות בתי חורף בקניגס-וסטרהאוזן. הוא רכש לא רק את כל הקבוצה, אלא גם את כל המכונות, את כל בית החרושת. זה נתן לי תקווה שיש סיכוי לשרוד. רציתי מאד לנסוע לשם. אבל הייתה לי בעיה גדולה,

כי אמא שלי עבדה בבית חרושת למוצרי נייר, ולא הסכימו להעביר אותה לרסורט שלי. ידעתי שהיא חייבת להיות בקבוצה שלי, אחרת לא תישאר בחיים. כל הזמן חשבתי מה לעשות. זה היה נורא! הגעתי למסקנה שהתקווה היחידה היא כושר הדיבור שלי ויכולת השיחה. הלכתי אפוא למזכירה הראשית של יעקובוביץ וביקשתי עזרה. והיא אמרה לי: "לולק, תלביש את אמא יפה יפה ותבואו אליו ואני אקח אתכם אל הבוס הגדול. אשתדל לסדר את זה". כך עשינו. אמא התלבשה יפה, בשמלה הכי יפה שלה, ואני צבטתי שוב ושוב את לחייה עד שהיו אדומות מאד וכאבו, אבל השגנו את המטרה, היא נראתה בריאה וכמה שנים צעירה יותר. כשבאנו בשעה היעודה, המזכירה, כמו שהבטיחה, הכניסה אותנו ליעקובוביץ. עמדתי לפניו אחוז אימה, אבל מהר מאד התעשתתי והמלים זרמו ישר מן הלב. אמרתי שאני לא יכול לנסוע לבד ולהשאיר את אמא לגורלה, יש לי רק אותה. הרי היא עוד צעירה ובריאה, והיא יכולה להועיל. והוא אמר מילא, והסכים. וכך אמא שלי נוספה לרשימה והיינו יחד באותו רסורט.

האם נסעתם כולכם בקבוצה?

לצערי העניינים לא הסתדרו כפי שחשבתי. חלק מן הקבוצה שלי לא יצא באוגוסט עם כולם, אלא באוקטובר. זה קרה מפני שלאחר חיסול הגטו אמרו לנו לעבוד במה שנקרא "ניקוי השטח". הייתי מיואש שנבחרתי לקבוצה הזאת. אבל ידעתי שאני לא יכול לעשות שום דבר וזה תסכל אותי עוד יותר. שמחתי רק שאת אמא השאירו אתי ויכולנו להיות ביחד. כל יום חשבתי מה יהיה אתנו, אם נצליח לשרוד. למרות הפחד המתמיד וחוסר הביטחון אזרתי כוח ובלי הגה ביצעתי את פקודות החיילים הגרמנים. היה קשה, כי היינו צריכים לרוקן את הגטו. העמסנו על משאיות מכוונות, מתקנים וחפצים שהיו נחוצים לגרמנים. זה לא היה מעט. אני לא זוכר בדיוק את המספרים, אבל העובדה שזה לקח שלושה חודשים מסבירה הכול. גם הנשים עבדו, לא רק הגברים. הן ניקו את הרסורטים והבניינים לאחר שרוקנו. איש לא יכול היה להתבטל. כאשר באה שעת הגירוש, הריצו אותנו לבניין בית החולים לשעבר שנשמר יומם ולילה על ידי חיילים. חשבתי שלא אשרוד, כי חוסר הוודאות הזה של מה יהיה מחר, היה נורא. האם ישאירו אותנו, את היהודים האחרונים, בחיים, או שיטרחו ויסיעו אותנו למותנו במקום אחר? ואולי יהרגו אותנו במקום? המחשבות האלה לא עזבו אותי לרגע.

מתי בסופו של דבר עזבתם את הגטו?

ב-21 באוקטובר אמרו לנו להתייצב בתחנת הרכבת רדאגסט. בתחנה חיכו לנו קרונות של בהמות. בכל מקום נשמעו צרחות. *Schnell! Raus!*. בסופו של דבר דחפו אותנו לתוך הקרון וטרקו את הדלת אחרינו. חשבתי: בכל זאת טרחו. שמענו נביחות כלבים, צעקות הגרמנים, טרטור מנועים וקול סגירת הקרונות. הנאצים מיהרו מאד, שהרי הבולשביקים היו קרובים.

כמה אנשים היו בקרון? איך הם התנהגו?

היינו בתנאים איומים. הדוחק היה עצום – ארבעים, אולי חמישים איש בקרון. אנשים התעלפו מחוסר אוויר, מים ואוכל. היה שם רק פתח קטן, משהו כמו חלון. אנשים עמדו על מטלטליהם כדי לשאוף ולו לרגע קצת אוויר. דחפו זה את זה, משכו זה את זה, כל אחד רצה ולו שאיפה אחת קטנה. באמצע הקרון

עמד דלי לצרכים. זה היה משפיל. כשאני מספר את כל זה אני לא יודע בעצמי איך שרדתי את זה, והרי זה לא היה סוף סבלותיי.

כמה זמן נסעתם בתנאים האלה?

אינני יודע לומר כמה זמן. כמובן, אז זה נראה לי נצח ושזה לא ייגמר. הרכבת עצרה שוב ושוב במסעפים שונים, וזה רק הגביר את תחושת הנצח. עדיין לא ידענו לאן לוקחים אותנו, אבל הוקל לנו כי דרך האשנב ראינו שאנחנו לא בדרך לאושוויץ אלא לתוככי גרמניה. המחשבה שלא נגיע לתאי הגזים נסכה בנו תקווה. אחרי הנסיעה הארוכה הרכבת עצרה לבסוף. כשיצאנו מן הקרון המציאות טפחה על פנינו.

מדוע? מה ראית?

כתובת שאמרה הכול: מחנה Sachsenhausen-Oranienburg. וכעבור רגע ראינו קבוצת אנשי אס אס עומדים ולא מתרגשים מכלום ולידם כלבים שנובחים בפראות. מסביב גדרות תיל, המוני אנשים מבולבלים. היו שנפלו ונפצעו וכעונש הוכו ועונו. צרחות אימים של הגרמנים: *Schnell!* *Schnell!* פחדתי. אי אפשר היה אפילו להסתובב. את כל הפקודות היה צריך לבצע במהירות.

לקחו לנו את כל חפצינו האישיים. כאב לי ביותר שנאלצתי למסור את המחברת שבה תיארתי כל יום ויום של חיי במחנה. לא הייתה דרך להציל את היומן. זה היה היומן או החיים.

אחר כך לקחו אותנו למרחץ. גילחו את כל הגוף, נתנו סמרטוטי אסירים ומספרו אותנו. המספר שלי היה 107846.

קעקעו את המספר על ידך?

לא, בזקסנהאוזן לא עשו קעקועים. המספר היה רשום על חתיכת סמרטוט ותפור אל הבגד. הבגד הזה היה דוחה: חולצה ומכנסי פסים, נעלי עץ – וזה הכול. היה לי נורא קר. חשבת: עכשיו אוקטובר ואני קופא. מה יהיה בחורף? אבל לא היה לי הרבה זמן לחשוב על זה כי מייד אמרו לנו להתייבב למפקד.

איך התנהל המפקד?

גירשו אותנו החוצה, לגשם, ואמרו לעמוד בלי לזוז. זה נמשך שלוש אולי ארבע שעות. הרגשתי שכוחותיי אוזלים. בכל מחיר השתדלתי לעמוד זקוף ולהיראות חזק. פחדתי כי ראיתי מה עשו לאלה שהתעלפו או נפלו באפיסת כוחות. הקאפו היה ניגש מייד והורג אדם כזה. הוא היה מרביץ חזק, כדי להרוג. כשהסתכלתי על כל זה היה לי רצון כביר לגשת אליהם ולירוק להם בפנים, אבל ידעתי שאז גם אני אמות. חזרתי לעצמי כל הזמן: "לולק, אתה צריך להחזיק מעמד ולשרוד. זאת חובתך". אחרי המפקד המעיף הזה חילקו אותנו למבנים השונים. בחלקי נפל "יודנבלוק" 11.

איך נראה הבלוק שלכם?

בפנים היו דרגשים בשלוש קומות. אני לא זוכר בדיוק כמה. ישנו על קרשים חשופים, כי לא הייתה שום שמיכה או אפילו קש. כולנו סבלנו מאד מן הקור. כמובן לא היה מה לדבר על חימום המבנה. לפעמים היינו מצליחים להשיג תוספת בגדים. בעיקר כאשר בלילה היו מגיעים טרנספורטים נוספים של יהודים מגרמניה. מייד עם עזיבת הקרון אמרו להם להתפשט וללכת למרחץ. אז היו מעירים אותנו ומגרשים למגרש. היינו צריכים לאסוף בגדים, נעליים, מזוודות, שעונים שהיו מפוזרים בשטח ולהטעין את הכול על עגלות. לפעמים תוך כדי העבודה היינו לובשים מעילים, ז'קטים, סוודרים, כל מה שאפשר היה כדי להתחמם קצת. לילה אחד הסתכלתי בחשאי סביב אם הגסטפו לא מסתכל ולבשתי מעיל גדול. לכיסים הכנסתי מה שאפשר היה בתקווה שאקח את כל זה אתי. אבל לפני שהגעתי לצריף, קרה לי הקצין. הוא פקד עליי להוריד הכול ולזרוק על ערימת החפצים. אבל לא הרמתי ידיים ובכל פעם ניסיתי. לפעמים אפשר היה להבריא איזה ז'קט או סוודר. ואז בלילה היה יותר חם.

במה עסקתם במשך היום?

היום התחיל בחמש בבוקר במפקד. ספרו אותנו בקפדנות רבה. כשמשוהו לא התאים להם, היו מתחילים לספור מחדש. אחר כך היינו הולכים בשלוש לעבודת פרך על גדות הנהר, שם שמרו עלינו אנשי אס.אס. עם כלבים. היינו מעמיסים על הגב שקי מלט. בהתחלה לא היה לי כוח להרים שק כזה. לא די שבגטו שרר רעב וכבר שם הייתי חלש, גם במחנה היה מחסור באוכל. אז מניין יכולתי לשאוב כוחות? אני אפילו לא יודע כמה שקלתי אז, אולי ארבעים קילו. ושק כזה שקל חמישים קילו. כשהיילים שמו לי בפעם הראשונה שק כזה על הגב, נפלתי יחד עם השק ולא יכולתי להתרומם. אבל לא הייתה ברירה. אם רציתי לחיות הייתי צריך ללמוד לתפוס שק כזה ולשמור על שיווי המשקל. כשהיו שמים לי שק על הגב, הייתי נעמד כך שחלק מן המשקל יונח על הראש וכך היה קל יותר ללכת. הייתי מרוצה מאד מעצמי ששחיף כמו שהייתי אז מסתדר עם משקל כל כך גדול.

האם ידידות הייתה אפשרית במחנה?

תמכנו זה בזה, אבל זו לא הייתה ממש ידידות. ידענו שאנחנו יחד בסיוט הזה ואנחנו חייבים לעזור זה לזה. יחד התגייסנו לחיים. ישנו על מיטות בשלוש קומות. יצא שהייתי קרוב ביותר עם מי שישן מתחתי ומעליי. אני זוכר שלמעלה ישן קלמן וכסלר, בשמות המשפחה של האחרים לצערי אני לא מצליח להיזכר. יום אחד קרא לי הממונה ואמר שמהיום אהיה אחראי לניקיון השירותים ורחיצת הדוודים. זו הייתה שמחה גדולה. חשבתי לי – לא אהיה רעב. ואכן כך היה. כאשר הייתי בא לנקות את מכלי המרק, תמיד נשאר משהו למטה, לפעמים אפילו כמה תפוחי אדמה. את מה שנשאר חיסלתי בתיאבון גדול, אבל תמיד זכרתי גם את החברים. כשאיש לא ראה הייתי מביא להם שאריות מרק. הם היו אסירי תודה ואני שמחתי שאני יכול לעזור, אפילו קצת. כשחשבתי שאולי יהיה יותר טוב והתחלתי לקוות, התברר שהקשה ביותר עוד לפנינו. גירשו אותנו לנדודים לעבר הים.

לצעדת מוות?

כן. במרס נודע לנו על כך, אני לא זוכר את התאריך המדויק. היום התחיל כרגיל, במפקד, ואחר כך הלכנו לעבודה. אבל כעבור כמה שעות באו יחידות אס אס ולקחו אותנו למחנה. זה היה מדאיג מאד, כי תמיד היינו גומרים את העבודה רק בערב. התחלנו לחוש שמשהו רע עומד לקרות. כאשר הגענו, כל שאר האסירים, כלומר רוסים, צרפתים, איטלקים ופולנים כבר עמדו במגרש. אנחנו היהודים היינו אחרונים. הכול כבר היה מוכן. עמדו שם עגלות ומן העגלות כל אחד קיבל ככר לחם ושמיכה. כאשר חיכינו ולא ידענו למה, שמעתי שני אנשי אס אס מדברים: "לנו צפונה, אל הים הבלטי. – אבל מה לעשות עם היהודים האלה, אי אפשר להחזיר אותם ליודנבלוק, כי הוא ממוקש ותיכף יתפוצץ. – אז צרפו אותם לשבויים הרוסיים". וכך היה. כל זה התרחש מהר מאד. מרחוק נשמעו הדי תותחים, החזית התקרבה בצעדי ענק. החיילים הגרמנים היו מוכי בהלה ואימה. במקום להשאיר אותנו, הם החליטו להריץ אותנו ללא רחמים לעבר הים. וכך התחלנו מסע מתיש אל המוות.

כמה זמן הלכתם כך?

מדי יום עברנו עשרים עד שלושים קילומטר. עם לילה היו מובילים אותנו לדירים או אורוות שנזנחו. הגרמנים סובבו את המבנה עם רובים, שומרים שאיש לא יימלט. עם שחר היו מעירים אותנו ושוב היינו יוצאים למסע. בדרך ראינו הרבה משקים נטושים. אנשים ברחו בבהלה מפני הצבא, מותירים את כל המשק מאחוריהם. היינו תשושים מן הצעדה. אמנם בלילה היו נותנים לנו קצת מרק, אבל לעתים קרובות לא היה לנו כבר כוח להידחף אל הסיר. הלכנו בשלשות, החיילים שמרו שנלך בצעד אחיד ולא נדבר. והרי הלכנו כל כך מהר, שלא היה לנו כוח לפתוח את הפה. גם הקור הציק לנו מאד. לבשנו את הסמרטוטים של המחנה ונעלי עץ. בשארית הכוח החזקנו בשמיכה וחלק מן האנשים איבד את השמיכה מרב עייפות. כשמישהו התעלף והאט את הצעידה, הוציאו אותו מן השורה, הניחו בצד הדרך וירו בעורפו. אחר כך כיסו אותו בשמיכה. כך מספרנו הלך ופחת מיום ליום.

הלך אתנו מנדל גרוסמן, הצלם של הגטו. בזמן הצעידה הוא פצע את רגלו ועל כן צלע. חבריו עזרו לו ללכת. גרמני אחד הבחין בו ותלש אותו בכוח מן השורה. את התומכים בו הכה הגרמני ובגרוסמן ירה בלי לחשוב. חשבתי לי שאני כל כך חלש, שבעוד כמה ימים מחכה גם לי סוף כזה. בלילה, כשכולם ישנו, שיתפתי בחששותיי את חבריי לשלשה. ואז התחלנו לחשוב ברצינות על בריחה. לטובתנו הייתה העובדה שגם מספר אנשי האס.אס. פחת מדי יום. בהתחלה היו עשרה ששמרו עלינו, אבל פחדם מן הרוסים היה כל כך גדול שרובם ברחו. לבסוף נשארו רק שניים. ידענו שעלינו לנצל את זה. השתדלנו להתמקם בסוף הצועדים, כדי שבלילה נשכב כמה שיותר קרוב לדלת. לילה אחד כשהכניסו אותנו לאסם, התמקמנו ממש ליד הדלת. ואז נולדה התוכנית. ידענו שהדלתות אינן נעולות ושני נאצים סובבים את האסם. כיון שהייתי הקטן מכולם, תפקידי היה לשכב ממש ליד הדלת, וכשהגרמני יעבור, לתפוס אותו בנעל, למשוך בכל הכוח כדי שייפול, והחברים יגמרו אותו בנעל העץ. נשכבתי איפוא ליד הדלת והתחלתי לספור את צעדי הגרמנים כדי לדעת באיזה מרחק הם זה מזה. פתאום אני שומע – הוא מגיע, הוא ליד הפתח. רק ראיתי את נעליו המבריקות, תפסתי אותן ומשכתי בכל הכוח. הוא נפל ברעש גדול ואפילו לא הספיק לצעוק, כי חברי הכה אותו חזק בראשו בעזרת נעל העץ. מיד התחלנו לברוח. ידענו שאין לנו הרבה זמן. רק הזמן שייקח לשני להגיע אל הפתח. רצנו לכיוון היער בשארית כוחותינו. בסך הכול הצליחו לברוח עשרים איש. כאשר

השומר השני התחיל לירות, כולנו היינו כבר בטוחים ביער. כך מצאנו דרך מילוט ממוות בטוח.

איך שרדתם את הלילה?

בלילה היה קר מאד ושקט. כל רשרוש עורר פחד ובהלה. לא ידענו איפה אנחנו ולאיזה כיוון עלינו לברוח. רצנו קדימה, בלי לדעת לאן, עד שנפלנו תשושים. אף שהייתי אז מבוהל עד מוות ועייף, בראשי חזר והדהד המשפט: "פעם ראשונה מזה ארבע שנים אני נרדם כאדם חופשי".

איך נראה הבוקר הראשון אחרי הבריחה?

העיר אותנו השקט. פקחתי את העיניים, ראיתי שמש, עצים, חשתי שמחה, הצלחנו לברוח. אלא שכל הזמן היה גם הפחד והשאלה מה הלאה. הרעב הציק לנו. אכלנו מה שמצאנו, פירות יער, פטריות, קליפת עצים. מרחוק ראינו בקתה כפרית. חמושים במקלות שמצאנו בדרך נכנסנו. מצאנו שם גרמני זקן, ולהפתעתנו הוא הציע לנו אוכל ויצא לבאר להביא מים. כשיצא לבשנו את בגדיו, כדי שלא נראה כמו אסירי המחנות.

כעבור רגע ראיתי את החברים רצים החוצה. דרך החלון ראיתי אנשי אס אס במדים שחורים מתקרבים לבית. היה מאוחר מדי לברוח. החלטתי להתחזות לדייר הבית, וכשאתי מסתיר את ראשי המגולח התחלתי לטאטא את הרצפה. למזלי יחד עם קצין האס אס נכנסה גרמנייה עם חמישה ילדים. הקצין התרכז באישה שצעקה עליהם: "מה עשיתם עם הארץ שלנו, כל כך הרבה ימים אנחנו בדרך. הילדים לא אכלו ולא שתו". ניצלתי את המצב והצעתי שאצא לבאר להביא מים. בחוץ עצרו אותי אנשי האס אס האחרים וביקשו תעודות. אמרתי שהתעודות אצל הקצין בפנים וכל עוד רוחי בי רצתי ליער והצטרפתי לחברים שהתחבאו שם.

ומה היה אחר כך?

למחרת העירו אותנו טנקים רוסים. רצנו לעבר החיילים, קוראים שאנחנו יהודים. הם צירפו אותנו אליהם כמתרגמים, כיון שידענו היטב גרמנית. שבועיים נסענו אתם ברחבי המדינה. כשהפסקנו להיות נחוצים, יכולנו לשוב לפולין. במאי 1945 הגענו ללודז'.

3.4 החיים בלודז' שאחרי המלחמה והעלייה לישראל

איך ההרגשה לשוב לעיר הולדתך?

הייתי מלא חששות. לא ידעתי אם אמצא עוד את משפחתי. לא היה לי שום מידע עליהם. הלכתי אל הבית שלנו, אבל לא היה שם איש. לודז' שוחררה על ידי הסובייטים ב-19 בינואר ובעיר הוקמה קהילה יהודית. חיפשתי שם מידע על אמי. איש לא יכול לעזור לי. לאט לאט איבדתי את התקווה, החרידה אותי המחשבה שנשארתי לבד, בלי משפחה. חשבת לי שאולי אמצא מישהו בבית בת דודתי זוסייה. לא טעיתי. על מדרגות הבניין הישן ראיתי את אמא. אי אפשר לתאר במלים את האושר והשמחה שלנו. בכיתי ולא הפסקתי לחבק אותה.

זוסייה שרדה את המלחמה בניירות מזויפים. יחד עם אמא באנו לגור אתה והתחלנו לחזור לחיים.

איך נראתה "החזרה לחיים"?

היה לי באמת קשה. הבטחתי לעצמי שאם אלוהים יהיה בעזרי, אעזוב את הגיהנום הזה. לא ארשה שהילדים שלי יעברו את מה שאני עברתי. לא ארשה שמישהו יירק להם בפנים ויגיד להם "יהודי מלוכלך", כמו שהיו אומרים לנו. זה נורא, אבל כך היה. אני לא רוצה להכליל, כי לא כולם דיברו כך, ובכל זאת הרבה פעמים נאלצתי לסבול השפלות כאלה. ואז כל כך רציתי מולדת משלי, שתתן לי תחושת ביטחון. אני זוכר איך בשעור פולנית קראנו סיפור של בולסלב פרוס על עץ, שהכה שורשים כל כך חזקים, ששום סערה לא יכלה לעקור אותו. ואז חשבתי שליהודים דרושה אדמה כזאת שבתוכה יוכלו להכות שורש איתן.

היה לי צורך חזק להשתייך לקבוצה, ולכן החלטתי להצטרף לקיבוץ. רק שם היו אנשים אשר שאפו כמוני למולדת משלהם ורצו לנסוע לפלשתינה. ובתשובה לשאלתך, לא ממש אפשר היה לחזור לחיים. כל הזמן ליוותה אותי המחשבה מה יהיה הלאה, איך יתגלגלו חיי.

האם ידעת משהו על פלשתינה, שהייתה אמורה להפוך למולדתך?

ידעתי רק שיש שם עצי תמר ונאות מדבר, כפי שתיאר זאת קרל מאי. הידע הזה הספיק שלא אפסיק לחלום על נסיעה לפלשתינה. כציוני צעיר כך בדיוק חשבתי. אלה שבחרו לבנות פולין חדשה קיבלו מזון ודיוור והנשים התעניינו בהם. סיימו לימודים, עשו בגרות, המשיכו ללמוד באוניברסיטה. ואני? לא קיבלתי שום דבר. כל הזמן חלמתי על פלשתינה. הבטחתי לעצמי שאוכל חול במדבר, אבל זה יהיה במדינה שלי.

האם ייתכן שהפטריוטיות הייתה למכשול בלימודים?

כן. הייתי ציוני החי במדינה קומוניסטית. בשביל השלטון לא הייתי קיים, כיוון שלא פעלתי לטובת המדינה הפולנית. כיוון שהשתייכתי לקיבוץ, שמי נמצא ב"רשימה שחורה" ולא יכולתי להתקבל לשום מוסד לימודים.

אם כך, מה הציע לך הקיבוץ?

בפני הצעירים שהצטרפו לקיבוץ ורצו להמשיך ללמוד האופציה היחידה היו מוסדות אורט. התחלתי ללמוד שם עבודות עור. כעבור שנתיים סיימתי את הלימודים וקיבלתי תעודה. אף שלא המשכתי ללמוד, בקיבוץ יכולתי להתפתח.

במה עסקת שם?

הייתי מזכיר ולכל שבת הכנתי עיתון הומוריסטי על אירועי השבוע החולף. עבדתי בחריצות רבה. הפלייטונים שכתבתי היו מוכרים ואהובים ובלילות שבת היו באים המונים. אפילו כעבור שנים אמר הלל זיידל, נציג התנועה שלנו באחד מנאומיו, שהעיתון שערכת היה קרן של תקווה והומור. אני

מזכיר את זה, כי היה לי חשוב מאד שאחרי שנים רבות כל כך של השפלות וחוסר תקווה יכולתי לפתח את כישורי ולהביא שמחה לזולת.

איך פגשת את אשתך?

בקיבוץ ארגנו מפגש עם שליח שבא מן הארץ. לכבוד האירוע הזמנו נוער יהודי לבוא ולשמוע את זרובבל. פגשתי שם את חברתי חווה, שבאה עם רחלה גרינגלס. הכירו בינינו ומיד חיבבנו זה את זה. היה לה צחוק נפלא ומבט של שמחה. התאהבתי ממבט ראשון. אחרי המפגש ליוויתי את רחלה הביתה ומאותו יום לא נפרדנו.

איך קיבלו החברים את הקשר שלך עם רחלה? הרי היא לא הייתה חברת קיבוץ.

מזכירות הקיבוץ הייתה בעדנו מההתחלה. רחלה רצתה ללמוד ואפשרו לה לימודים בעיר זבִּזְ'ה. לעומת זאת החברות לא התלהבו מבחירת. הן כעסו שבחיתי לי נערה זרה ולא מישהי מהן. הסברתי שרחלה ציונית וכמוני שואפת לעלות ארצה. כעבור זמן מה הכירו את טוב לבה ואהבו אותה כמוני. אפילו עזרו לנו לארגן ולנהל את חתונתנו.

איך נראה טכס החתונה?

החתונה הייתה בקיבוץ. חבר אחד שר, אחר ניגן באקורדיון ועוד אחד נאם. היינו אלגנטיים מאד. חבר השאיל לי את הז'קט היפה ביותר שלו. לרחלה הייתה שמלה כחולה יפה, שאותה יכלה ללבוש עוד זמן רב אחרי החתונה. בזמן הטכס שאל הרב "ואיפה ההינומה?" החברים הגיבו מייד: תלשו מן החלון את הרשת נגד זבובים, וכך היה לאשתי כיסוי ראש. בזמן החתונה היו הרבה רגעים מבדחים. המסורת מחייבת יין צימוקים. לא הייתה לנו אפשרות לקנות יין כזה ואילו הרב שאל אם אנחנו בטוחים שזה היין. הוא קיבל חמישה זלוטי מאחד החברים ואישר בחיך את היין.

האם נשאתם בלודז' אחרי החתונה?

תחילה כן. אבל תוכנית העלייה הבשילה והלכה. יחד עם קבוצה של כמה עשרות אנשים החלטנו לעזוב את לודז' ולנסוע לגרמניה. בעזרת ארגון "הבריחה" חצינו את הגבול. במשאיות סגורות נסענו למחנה עקורים של אונר"א בעיר לייפהיים.

רציתם לעלות ארצה, אז מדוע גרמניה?

חשבנו להגיע משם ארצה. אלא שכשגענו המצב הסתבר. הכסף שהיה מיועד לנסיעתנו לא הגיע. נשארנו בלי אמצעי מחייה וללא תקווה. רבים מן החברים שלי שחלמו על ארץ ישראל נסעו לקנדה ולארצות הברית. נשארנו רק מעטים מן הקבוצה המקורית. אני זוכר כמה אכזבה אותי וציערה עמדתם.

איך נראו החיים שלכם בגרמניה?

היה קשה מאד. כולנו גרנו בדירה אחת בעליית גג. התנאים היו גרועים, כסף לא הגיע והיינו צריכים לחפש עבודה. רחלה אשתי ידעה עברית והיא התחילה לעבוד בתור גננת לילדי המחנה. גם אני חיפשתי תעסוקה, אבל לא היה לי מקצוע מוגדר וזה היה קשה. בנוסף לכול חליתי והגעתי לבית חולים. מצב בריאותי החמיר מיום ליום. התקווה והתמיכה היחידה הייתה רחלה, שעברה מדי יום שמונה קילומטר כדי לבקר אצלי ולהביא משהו לאכול. כעבור זמן נודע לאמא על מחלתי ובעזרת אנשי קשר היא הצליחה לחצות את הגבול לגרמניה. רחלה אומרת לי תמיד שהיא לא מתפלאת על מה שעשתה אמי. היום, כשיש לה ילדים משלה, הייתה עושה בשבילם אותו דבר ללא כל היסוס. באוקטובר 1946 חזרתי עם אמא ללודז' לתקופת החלמה והתאוששות.

גם אשתך חזרה?

לא. היה לי קשה להסכים עם הפרידה הזאת. גם לרחלה הייתה זו תקופה קשה. היא הייתה בת עשרים והרגישה בודדה מאד בארץ זרה. אמנם כתבתי לה מכתבי אהבה מדי יום, אבל ידעתי שלא אמלא בהם את החלל. גם אני הרגשתי בדידות וביקשתי מאשתי שתחזור גם היא ללודז', אבל היא סברה שבלייפהיים יהיה מצבנו טוב יותר וחיכתה לבואי. היא האמינה כל העת שמשם ניסע ארצה. חיינו כך כמעט שנה, עד שרחלה החליטה להצטרף אליי.

לא הצלחתם לעלות מיד ארצה. איך נראו אפוא חייכם בלודז'?

שוב ושוב הגשנו בקשות הגירה. בכל פעם סירבו לנו. השלטונות הפסיקו להנפיק רשיונות והיינו צריכים לנסות ולהתארגן בלודז'. שכרנו דירת חדר שהיה בה מטבח בלבד, אבל אשתי הצליחה לחלק את המקום הצר הזה לשלושה חדרונים קטנים.

ואז התחלנו לחשוב על הגדלת המשפחה. ב-14 במאי 1949 נולדה בתנו חווה. היא קיבלה את שמה של אמה של רחל. יותר מארבע שנים אחריה נולד אדם. הוא נולד ב-5 בינואר 1954 והשם שניתן לו היה רב משמעות. א – על שם אברם, אביה של אשתי, ד – על שם דוד, אחיה הצעיר ומ' על שם מינק אחיה הגדול. כולם נספו בשואה.

איפה עבדת?

הודות לתעודה של מומחה לעבודות עור הייתה לי עבודה. כל המפעלים הפרטיים הולאמו, ובעלי מקצוע עם תעודה יכלו לפתוח בית מלאכה ולהעסיק פועלים. אני יכול לומר שבשביל משפחתנו היו אלה "שבע השנים השמנות", כי יחד עם חבר פתחנו בית מלאכה לעבודות עור. עם השנים העסקנו כמה עשרות פועלים שייצרו חלקי ארנקים. התחלנו לשתף פעולה עם המשטרה, שוערי הבניינים והדואר וכך לא הייתה בעיה של חומרי גלם. כל אחד היה מוכן לעזור לנו רק תמורת כסף, כך ששילמנו הרבה, אבל זה השתלם לנו. הודות לבית המלאכה רכשתי דירה גדולה יותר.

החיים שלכם השתנו מאד...

אולי לא שינוי קוטבי, אבל חיינו הרבה יותר טוב. הדירה החדשה הייתה גדולה והיה בה חדר אמבטיה, מה שהיה אז מותרות של ממש. יכולנו

להרשות לעצמנו להעסיק מטפלת, לקנות לילדים בגדים חדשים וצעצועים. בקיץ היינו נוסעים למקומות נפש ידועים והתאכסנו במלונות יוקרה. סוף סוף יכולנו להתחיל ולהגשים חלומות.

כלומר – שרק יימשך ככה...

גם אני חשבתי כך. אלא שכעבור כמה שנים התברר שהשותף שלי מרמה אותי. יחד עם חבריו שעבדו אצלנו היה מוכר ארנקים במחיר גבוה מזה שקבענו. הוא קנה לעצמו דיפלומה של בעל מלאכה בענף העור ופתח מפעל מתחרה כשהוא מפתה את העובדים שלנו לעבור אליו. נשארתי עם חנות גדולה ומכונות, אבל בלי ידיים עובדות. חברים שידעו איך הוא רימה אותי, התחילו לסייע לי כספית. אני חייב להם הרבה, כי רק בזכות זה שהיה לי כסף יכולתי להתרכז בעבודה. התחלתי לקבל הזמנות חדשות ולהעסיק עובדים. מצאתי שותף חדש, מנשה טנצר, שהיה הגון ואמין.

החלטת להישאר בפולין לתמיד? או אולי המשכת לחלום על ארץ

ישראל?

אמנם התחלתי לחיות טוב יותר, אבל אין זה אומר שרציתי להישאר לתמיד. אשתי ואני מעולם לא ויתרנו על ישראל. כאשר באוקטובר 1956 התמנה ולדיסלב גומולקה למזכיר הראשון של מפלגת הפועלים הפולנית המאוחדת סוף סוף קיבלנו אישור הגירה! לא היססתי אף לרגע. מכרתי את חלקי בבית המלאכה לשותף. קנינו את הדברים החשובים ביותר כדי להסתדר בארץ – מקרר, רהיטים, שמיכות. הסתבר שהחפצים הדרושים תפסו חמישה עשר ארגזים!

הייתי האיש המאושר ביותר בעולם! לא האמנתי שחלום חיי עומד להתגשם. חסר סבלנות חיכיתי ליום היציאה למסע.

איך עברה הדרך?

באוקטובר היה קר, היה סתו. אשתי ואני לבשנו פרוות. גם לילדים היו בגדים חמים. ב-21 באוקטובר נסענו לשדה התעופה בוורשה ומשם טסנו לישראל.

איך הרגשת כשהמטוס נחת?

יצאנו מן המטוס וקידם את פנינו חמסין. 35 מעלות. היינו נרגשים מאד, והפקידים האחראים לעולים החדשים היו חסרי סבלנות. אמרו לנו לבחור בית אחד והציעו שתי אפשרויות. החלטנו לגור בשכונה ליד גבעת אולגה. אמרו לנו שזה חצי שעה מתל אביב וחצי שעה מחיפה. נראה לנו שזהו מיקום טוב. כשהגענו למקום עם המזוודות כבר ירד הערב. לא היה חשמל ופירקנו את חפצינו בחושך. החום היה בלתי נסבל ונשבה רוח לוחטת. חשבתי אז על שמיכות הפוך החמות שקנינו לקראת הנסיעה.

בפולין הייתה לכם דירה יפה מאד. ובישראל?

התאכזבנו מאד. נכנסנו לשיכון בן שני חדרים ובו דלי ומיטות ברזל. תוך שעות ספורות החלפנו עושר בעוני. בפולין כיבדו אותנו, בישראל היינו החדשים. זו הייתה התנגשות של שני עולמות.

התחלת להתחרט?

לא! לרחלה היה קשה, אבל אני הייתי מאושר מן היום הראשון. ידעתי שסוף סוף הגעתי למולדת. ומהרגע שהפכתי מספר בלי שם במחנה, העלייה ארצה הייתה אצלי בעדיפות ראשונה. כעבור ימים מספר נסעתי לתל אביב כדי למכור כמה חפצי ערך. התהלכתי ברחובות העיר היפה הזאת, התבוננתי בתכלת השמיים וזכרתי את השמיים האפורים בלודז'. לא הייתי מרוכז ונדרסתי. החום והרצון הטוב של האחיות שטיפלו בי בבית החולים היו עוד סיבה לשמוח. כמו שהקסימה אותי תל אביב, הקסים אותי גם יופייה המיוחד של ירושלים. התאהבתי בעיר הזאת בכל לבי ואני חוזר אליו הרבה במחשבותי ואני רואה בדיוק את מה שראתה נעמי שמר בשירה "ירושלים של זהב".

[ירושלים של זהב – בית ראשון]

הבינותי גם שבמקום הזה שבו אני נמצא עכשיו אין אנטישמיות, וכולנו יהודים, כולנו שווים.

איך נראו "החיים החדשים" שלכם?

הראשון שעלה לישראל מבני משפחתי היה הדוד שלמה גרינפלד, שהגיע בשנת 1932. הוא היה המדריך שלנו ועזר לנו להתמצא במקום החדש. אחרי בואנו הוא הזמין אותנו לביתו בקרית טבעון. זה מקום יפהפה. התפעלנו מאד מן הפרחים הנפלאים שצמחו שם. לא פלא שהמקום זכה לכינוי "שוויצריה הקטנה". אשתו של הדוד, הדודה אסתר, עזרה לנו בטיפול בילדים והדוד רשם את בתנו לכיתה אלף. אף שחוזה לא ידעה עברית, היא סיימה את הלימודים בהצטיינות.

כעבור שנה, כשהתחלנו להתרגל כבר לחיים בארץ, הצטרפו אלינו אמי עם בעלה השני. רק מעטים שרדו את השואה, כך ששנינו, רחלה ואני, היינו מאושרים שלילדים שלנו יש סבתא נפלאה וסבא.

באותה שנה, הודות לעזרתו של ידידי מימי הקיבוץ, אברהם זליג, קיבלתי עבודה בתע"ש בתל אביב. את השבוע הייתי מתחיל ביום ראשון ומסיים ביום שישי, כך שהביתה לגבעת אולגה הייתי חוזר רק אחת לשבוע. גרנו שם עוד תשעה חודשים. בלי חשמל ובתנאים קשים למדנו את החיים מבראשית.

הרגשנו בדידות, כי חוץ ממשפחה אחת, משפחת דז'יגאן מלודז', לא היו לנו חברים. ידעתי שהמצב הזה לא יכול להימשך. בסוף קיץ 1957 עברנו דירה לחולון. קיבלנו דירה קטנה ורחלה קיבלה עבודה בגן ילדים.

האם זכית ביחס מועדף כניצול שואה?

לא קיבלתי שום הקלות בשום דבר. כניצול שואה שבגלל המלחמה לא רכש השכלה, לא היה שום יחס מיוחד. אנשים שהחליטו להתיישב בישראל היו צריכים להסתדר בעצמם. קודם כל מלחמה על דיור, אחר כך על תעסוקה. לא התייחסו אלינו אחרת מאשר לשאר העולים. זמן מה אחרי בואי החלטתי שאני מפסיק לקרוא את העיתון בשפה הפולנית "נוביני" ואני עובר לקרוא עיתונים בעברית. זה היה קשה כי רק למדתי עברית.

לא היו לנו משכורות גבוהות, אבל רחלה תמיד חשבה שהשכלה קודמת לכול, ולכן תמיד דאגנו להשכלה של הילדים שלנו. היה לי ברור שהם צריכים ללמוד, כי שום דבר לא יינתן להם בחינם, ובמיוחד מפני שהגיעו מפולין.

כלומר, גם בעבודה לא היה קל?

הכי קשה היה בהתחלה, כי לא ידעתי עברית. הייתי צריך לסחוב ארגזים כבדים ובגלל זה גם עברתי ניתוח שבר. אחר כך הייתי אחראי לייצור ה"עוזי" וכשכבר למדתי עברית, העבירו אותי לעבודה משרדית. אחרי שסיימתי קורסים וזכיתי במכרז, קיבלתי עבודה במחלקה לביקורת פנים. ניגשתי למכרז עם אנשים שיכלו ללמוד, וידעו היטב גם עברית וגם מתימטיקה. אחרי שהשלמתי לימודים בעוד מספר קורסים, הייתי למבקר בכיר.

ובמה עסקת מחוץ לעבודה?

עשיתי את מה שידעתי לעשות. תפרתי רוכסנים בארנקים וכך הרווחתי עוד קצת כסף. אחרי שבע עשרה שנים בתע"ש היה לי ברור שהצלחתי רק בזכות עבודה קשה והקרבה.

מה היו תחומי העניין שלך?

תמיד התעניינתי בכל מה שקשור למדינת ישראל. כתבתי מכתבים לפוליטיקאים, עיתונאים וסופרים ובהם הצגתי את עמדותי בנושאים שונים. ניהלתי התכתבות עם אישים חשובים בחו"ל. בשנת 1984 כתבתי מכתב למלכת אנגליה שבו התייחסתי לדבריה במהלך ביקורה בירדן. היא התאכזבה מכך שישראל בונה ישובים באזורי המדבר סמוך לגבול ירדן. במכתבי הבעתי את רגשותיי ותיארתי את החוויות שלי הקשורות בשואה. צירפתי גם תמונות שתיעדו את מה שעברתי. הדגשתי גם שכשאנחנו בונים ישובים, אנחנו רוצים רק חיי שלום וביטחון ולא את רעת הפלשתינאים. בשנת 1986 כתבתי לאפיפיור וביקשתי שיכיר בקיומה של מדינת ישראל. בתשובה לא קיבלתי שום הסבר אלא רק מכתב עם פריסת שלום.

את כל חיך הקדשת כדי להביא לתודעה את מה שעבר על היהודים. לסיום אבקש שתספר קצת יותר על פעילותך למען הנצחת השואה.

אספתי הרבה תצלומים, תעודות וקטעי עיתונות מן התקופה שבין השנים 1939 - 1945. בעזרת האוספים שלי רציתי לשחזר את תקופת השואה ולהביא לתודעת הכלל כמה סבל עבר עלינו. יצרתי שלושה כרכים המנציחים את התקופה ההיא. כשהגעתי עם משפחתי לישראל התחלתי לפעול בארגון יוצאי לודז'. באותה תקופה עיקר הפעילות היו שיחות על כוסית משקה. לא הסכמתי לדרך פעילות כזאת. רציתי להתמקד במה שהיה לנו חשוב – הנצחת מה שהיה.

כאשר הייתי למזכיר הארגון, הקמנו בבית הקברות בחולון אנדרטה לזכר יהודי לודז'. כעבור זמן מה פרשתי מתפקיד המזכיר, כי חשבתי שבתפקיד הזה צריך להיות מישהו צעיר יותר. ואני הייתי לנשיא הוועדה לתרבות והנצחה של איגוד יוצאי לודז'.

ראש עיריית חולון עירי, מוטי ששון, כיבד והעריץ את תושבי העיר שניצלו מן השואה. יחד עם מנכ"לית העירייה, חנה הרצמן, הוקם "בית להיות" עם הרצאות וקורסים למי שרצו ללמוד על הניצולים.

בשנת 1998, הודות לראש העיר, נסענו לגרמניה. בשבילי ובשביל 650 יוצאי לודז' זה היה כבוד גדול וחוויה אדירה. ביקשו ממני לשאת דברים בוויולה ונזה ליד ברלין שבה קיבלו הנאצים בשנת 1942 את ההחלטה על "הפתרון הסופי". את דבריי כיוונתי אל המאזינים במקום. דיברתי בצורה ברורה ביותר על החוויות בתקופת המלחמה. בדבריי שם ראיתי חשבון פומבי עם העם הגרמני. אחרי כך הזדמן לי להופיע עוד פעמים רבות ולשאת דברים על העניין היהודי. קיבלתי הרבה מאד מכתבים מנוער שהדברים נגעו ללבו.

כאשר הייתי במחנה הבטחתי לעצמי "אזכור תמיד ולעולם לא אשכח". על זה בניתי את כל חיי אחר כך, חיים שמהותם הייתה סיפור קורותיי לדורות הבאים. אני חושב שהצלחתי.

ניתוח הכרוניקה של אליעזר גרינפלד

איך להתמודד עם בדידות, עם אבדן, עם דחייה? אומרים שהתרופה הטובה ביותר לסבל ולכאב הוא הזמן, שזורם תמיד באותו קצב ומביא שלוה ורוגע. ואולם הזמן לעולם אינו משכיח. הוא לא בעל ברית למבקשים לשכוח ולמחוק את האירועים הטרגיים מחייהם.

ויש גם כאלה שעליהם שר סטניסלב סויקה: "מדוע איננו מדברים בגלוי על מה שכואב, בניית קירות סביבנו זו חוכמה קטנה". איש אינו יכול להחזיק מעמד רק עם עצמו, להתמודד לבדו עם בעיותיו שמגיעות יום אחד לנקודת שיא ומביאות עוד יותר השלמה וחוסר אונים. האם יצירת חומה ושתיקה על כל מה שכואב זו תרופה טובה יותר מן ההשפעה המרגיעה של הזמן? ואולי דווקא אלה שמדברים על העבר יוצאים וידם על העליונה מן המאבק הזה? הם לא רוצים לשכוח, הם מטפחים בכל מחיר את זכרון הטרגדיות מן העבר.

אליעזר גרינפלד הוא אחד מאלה שבשום מחיר לא היה מוכן לשכוח את מה שעבר עליו. וכאן עולה שאלה: למה הוא רוצה לזכור את השואה? את התשובה לשאלה זו אפשר למצוא על דפי ה"כרוניקה" שהוא מנהל. הוא התחיל בכך לאחר בואו ארצה. במשך שנים אחדות, בדייקנות רבה, אסף מידע שאפשר לו ליצור רישום כרונולוגי של האירועים. בכרוניקה הוא מתאר את שנות המלחמה, את התקופה שלאחריה ואת הקמת מדינת ישראל.

כל אלה שעברו את השואה חייבים היו להתמודד עם הזיכרונות הטראגיים. כל אחד עשה זאת בדרכו. היו שכדי לשכוח התכחשו למוצאם היהודי, אחרים רצו לעזוב מהר ככל האפשר את האדמה שעליה סבלו כל כך ולהתחיל את החיים מחדש והיו גם כאלה שרצו לשתף את הקרובים להם בחוויות בשיחות או בכתיבה, כמו גרינפלד, שיצר כרוניקה של אותם ימים קשים. ל"כרוניקה" שלו הוא הכניס תמונות וקטעי עיתונות מן התקופה, כשהוא בוחר את התמונה בקפידה הרבה ביותר, כדרך להתמודד עם הכאב. מצד אחד אלה תולדותיו של איש צעיר שעולמו השתנה בן רגע מן הקצה אל הקצה וחיי השלווים בלודז' הפכו לחיים בצריף של מחנה ריכוז. מצד שני זהו אוסף חשוב של מידע שצריך להיות מוכר לא רק לאנשים ממוצא יהודי אלא לכל אדם באשר הוא. האם מתקבל על הדעת שספרי ההיסטוריה מקדישים חצי עמוד להשמדה הגדולה ביותר של האנושות? ושמספרי היהודים שנרצחו נקובים כאומדן? בישראל כל אדם צעיר יוצא עם סיום בית הספר לפולין כדי לראות איפה חיו אבותיו בצעירותם. הנוער גם משתתף בלימודי חובה ב"יד ושם" כדי להבהיר איזו טרגדיה ואכזריות היו מנת חלקו של העם. זוהי פעולה חינוכית מכוונת, כיוון שאלה הזוכרים את ימיהם במחנות ההשמדה רוצים שקרוביהם וצאצאיהם לעולם לא ישכחו. ולכן הקדיש גרינפלד את הכרוניקה שלו לילדיו ולצאצאיו, כדי שיהיו מודעים למה שעבר עליו ומה גדול מקומה של השואה בתולדות האנושות כולה.

ⁱ <http://www.emuzyka.pl/Stanislaw-Soyka/piosenka/Tolerancja.106545.html>.

מהי ה"כרוניקה"? רישום כרונולוגיה של אירועים, ערכים ותאריכים, ללא כל הערות אישיות או התייחסות אישית. ועם זאת הכרוניקה של אליעזר גרינפלד היא יותר מתאריכים, ערכים ושמות, זהו בראש ובראשונה מסע אל העבר דרך שנות הסבל ועוצם הטרגדיה. לאחר המלחמה הוא ליקט את כל החומרים הנוגעים לשואה. הצורך להחזיק ולו בפיסת מאמר או תצלום היה חזק ביותר. הוא חש שעליו לעשות את זה, כי רק אוסף כזה לא ירשה לו לשכוח לעולם.

ה"כרוניקה" מתחלקת לשלושה חלקים. החלק הראשון הוא מבוא המתייחס לעם היהודי. הוא מסביר מדוע יצר את ה"כרוניקה". בחלק זה יש גם תצלומים ששרדו ומציגים את העולם ואת חייו של המחבר לפני המלחמה. בחלק השני מידע מפורט הנוגע לעלייתו של היטלר לשלטון, ניצני האנטישמיות ואחר כך השלבים השונים של הטרגדיה של העם היהודי. גרינפלד השיג את כל השמות והתצלומים של מי שעבדו עם היטלר. החלק השלישי מספר על נסיבות הקמתה של מדינת ישראל וחזרת כל היהודים הביתה – למולדתו של העם הנבחר, כדברי ירמיהו הנביא בפרק לא:

"הוֹשֶׁעַ יְהוָה אֶת-עַמּוֹךְ, אֶת שְׂאֵרֵי יִשְׂרָאֵל. הִנְנִי מֵבִיא אוֹתָם מֵאֶרֶץ צָפוֹן, וְקִבְּצֹתִים מִיַּרְכְּתֵי-אֶרֶץ... קֵהֵל גְּדוֹל, יֵשׁוּבוּ הִנֵּה בְּכִי יבֹאוּ, וּבְתַחֲנוּנִים אוֹבִילִם--אוֹלִיכִם אֶל-נַחְלֵי מַיִם, בְּדֶרֶךְ יִשְׂרָאֵל יִכְשְׁלוּ בָּהֶם: כִּי-הָיִיתִי לְיִשְׂרָאֵל לְאָב..."

הכרוניקה מתחלקת לשלושה חלקים גם מבחינת הביצוע. המחבר משתמש בקולאז', בקלסרים ובאלבומים וברצועות כתובית המהוות כותרת לתצלומים. את ה"כרוניקה" אנתח מבחינת צורת הביצוע.

4.1 קולאז'

הכרוניקה נפתחת בדף העשוי כקולאז'. זהו דף השער ותוכן העניינים כאחת. בהקפדה רבה דאג גרינפלד לכל פרט ויצר דף שהוא תקציר גרפי של האירועים בשנים 1939-1945. בפינה השמאלית העליונה מודבקות הכתובת "תקופת התנורים". בחלק המרכזי יש תמרור. מימין החצים מוליכים היישר למחנות הריכוז. בפינה הימנית התחתונה הסיסמה "העבודה משחררת". מעליה ארובות אדומות מהן עולה עשן שחור. הטלאי הצהוב על העשן מודיע שאלה גופות יהודים. הצד השמאלי של התמרור מראה את הצבא הגרמני שצועד בצעד איתן ונמרץ ותפקידו העיקרי הוא לתפוס יהודים. בפינה השמאלית התחתונה צלב קרס ומעליו לוח עם הכתובת "ליהודים הכניסה לפארק אסורה", אחר כך מחסום ותצלום של פסי רכבת ושער הכניסה למחנה.

האירוע ההיסטורי הבא המוצג כקולאז' הוא סיום המלחמה. בפינה השמאלית העליונה תצלום המתאר את שמחתם של תושבי פאריס על תבוסת היטלר. מתחתיה תמונה של חיילים צוהלים. בפינה השמאלית התחתונה תמונותיהם של סטאלין וורושילוב ודגלי ארה"ב, בריטניה, בריה"מ ופולין. בפינה הימנית העליונה תצלום מן המצעד במוסקוה, ואילו למטה קטע עיתון ובו ראשו של צ'רצ'יל מאחור. בחלק המרכזי איחד המחבר והדביק שני תצלומים המציגים טנקים עם חיילים וכן אנשים שמחים. בשילוב התמונות נמצאת יונה לבנה המסלמת שלום. במקורה, במקום עלה של זית, כתובת המבשרת את סוף המלחמה.

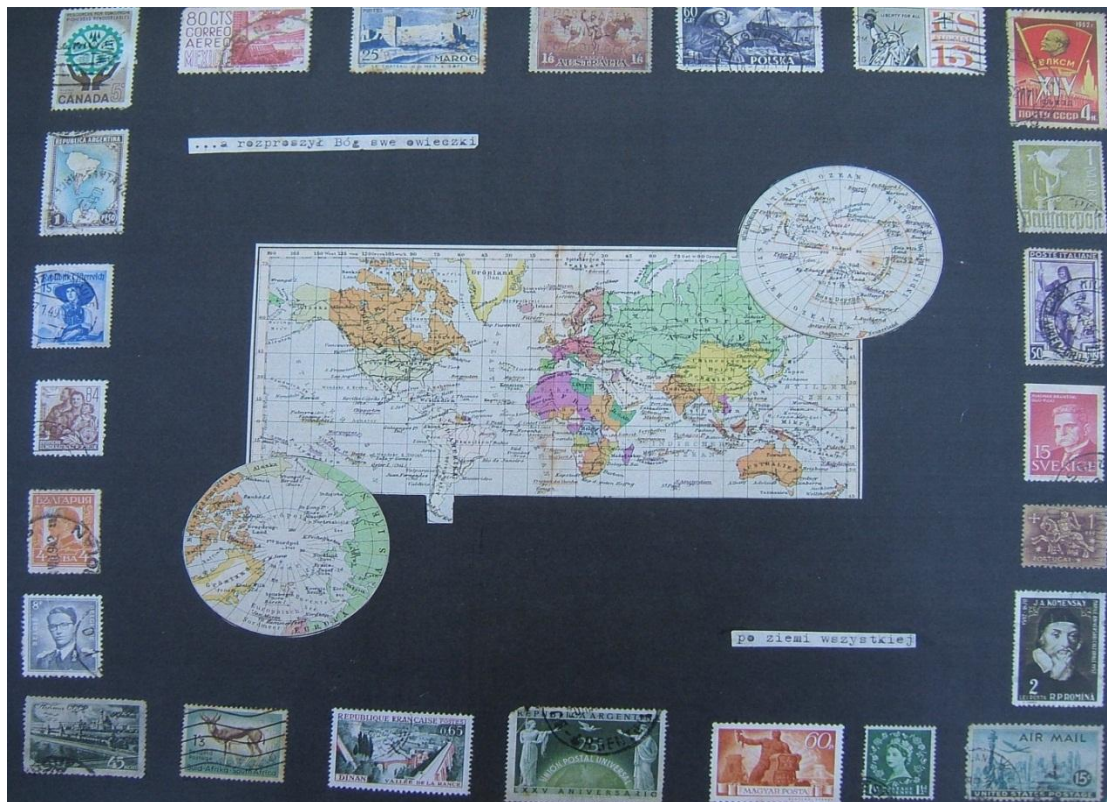

האירוע החשוב הבא הוא נשואיו לרחלה גרינגלס והעלייה לארץ. בפינה השמאלית העליונה תצלום מטכס נשואיהם של רחלה ואליעזר. הכתובת מתחת לתצלום מציינת שהטכס נערך בשנת 1946 בקיבוץ "איחוד" בלודז'. בפינה השמאלית התחתונה מיקם המחבר אונייה המסמלת את מסעו לארץ האבות. את כל הצד הימני תופסת מפת ישראל ונהר הירדן המסומן בכחול. בגדה הימנית של הנהר נמצאת תמונתו של אליעזר ובצד השמאלי של רעייתו רחלה. את הקומפוזיציה הזאת מסביר המחבר: "נדרנו שגם הירדן לא יפריד בינינו".

4.3 קלסר ואלבום

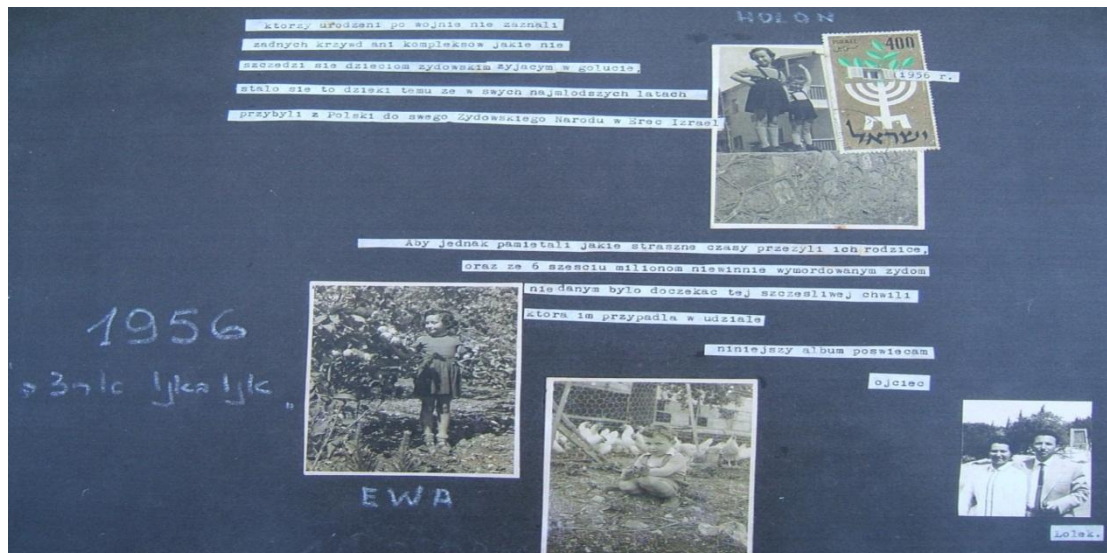
בחלק המרכזי של ה"כרוניקה" נמצאת מפת העולם. מעליה הכתובת (בפולנית) "מזרה ישראל" ומתחתיה "יקבצנו". העמוד הוא מסגרת העשויה מבולי דואר הסמוכים זה לזה בשולי הדף. בעמוד זה נקט גרינפלד גישה מעניינת. הוא הציג את כל המקומות שבהם חיו יהודים במרוצת הדורות וחיים עד היום. הוא מראה את מפת העולם כתצלום בתוך מסגרת המורכבת מן הארצות שבהן גרים היהודים, בני העם הנבחר. את סיום הציטוט אנו יכולים לקרוא בספר ירמיהו, פרק לא "מזרה ישראל יקבצנו ושמרו כרועה עדרו".

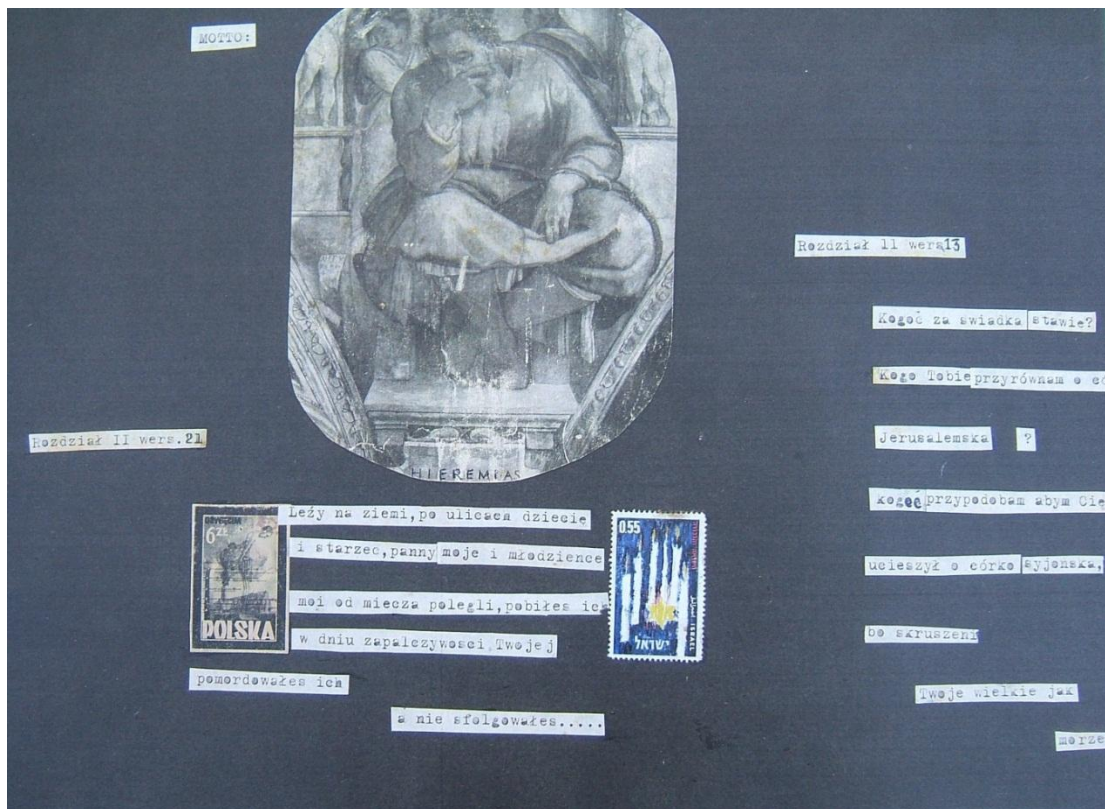
אופן הביצוע של העמוד הבא מזכיר תמונת מחזור. בפניה השמאלית העליונה הכתובת Der Prozess (המשפט). התצלום עוסק בעשרים ושניים פושעי מלחמה נאצים. בתמונה המרכזית ספסל הנאשמים. מסביב תצלומיהם של הפושעים המכונים לפסק דין. מתחת לכל תצלום פתקית עם שם האיש ושם משפחתו.

בהמשך משתמש גרינפלד בשיטת הדבקת רצועות של כתוביות מודפסות במכונת כתיבה. הטקסט גזור כך, שכל משפט יופיע על רצועה משלו. בהשתמשו בצורה זו מספר המחבר מה הייתה הסיבה ליצירת ה"כרוניקה". הוא מקדיש אותה לאלה "שנולדו אחרי המלחמה ולא ידעו עוולות ותסביכים שהיו לחם חוקם של ילדים יהודים. והם לא ידעו עוולות מפני שבגיל צעיר מאד הם באו מפולין וחברו אל עמם בארץ ישראל". הטקסט נמצא בחלקו העליון של הדף. לידו תמונותיהם של אדם וחווה, ילדיו של אליעזר, שצולמו כבר בארץ, והעדות לכך הוא בול הדואר שביניהם. במרכז הדף המשך הטקסט: "...שיזכרו תמיד אלו ימים נוראים חוו הוריהם וששישה מליון יהודים שנרצחו על לא עוול בכפם לא זכו לרגע המאושר הזה שהיה מנת חלקם". מתחת לטקסט תצלום ילדיהם של הגרינפלדים בגינת ביתם בארץ. בצד שמאל רשומה שנת בואם ארצה. בפניה הימנית התחתונה תצלום של אליעזר עם אשתו רחלה, שהוא גם חתימת ההקדשה. יוצר האלבום מדגיש כמה מאושרים מי שנולדו אחרי המלחמה וזכו לגדול שאננים בארץ ישראל. הוא רוצה שילדיו יזכרו תמיד איפה חי ומה עבר אביהם, שכן הם עצמם גדלו בעולם בטוח, רווי אהבה ושלוה.

בחלק המרכזי של הדף הבא תמונת הנביא ירמיה מן הקפלה
הסיקסטינית. מתחת לתמונה פסוק מספר איכה, פרק ב': שִׁכְבוּ לְאָרֶץ חֻצוֹת נַעַר
וְזָקֵן, בְּתוֹל תֵּי וּבְחֹרֵי נְפֹלוּ בְּחָרְב; הֲרֵגְתָּ בַיּוֹם אֶפְרָיִם, טִבַּחְתָּ לֹא חֻמַּלְתָּ. הַפְּסוּק
משובץ בין שני בולי דואר, פולני וישראלי. הבחירה מכוונת ורבת משמעות. בבול
הפולני אושוויץ. רואים חוטי תייל וארובות המעלות עשן שחור וממנו עולה דמות
אדם. הבול הישראלי הוא בעל רקע כחול ועליו נרות לבנים, דולקים, וביניהם מגן
דוד. בצד ימין מדביק גרינפלד פסוק מפרק ב' בספר איכה: מָה-אֶעֱיֹךְ מָה
אֲדַמָּה-לְךָ, הֵבֶת יְרוּשָׁלַם--מָה אֲשׁוּה-לְךָ וְאֶנְחַמְךָ, בְּתוֹלֵת בֵּת-צִיּוֹן: כִּי-גָדוֹל כַּיָּם
שִׁבְרְךָ, מִי יִרְפָּא-לְךָ. המילה "מוטו" מודבקת בפניה השמאלית העליונה ומעידה
על כך שהפסוקים המצוטטים היו למחבר למוטו הקובע את גורל העם הנבחר.

בהמשך האלבום הכתובת: "פתרון הבעיה היהודית". מתחתיה טלאי צהוב עם הכתובת Jude. הטלאי עשוי בד צהוב וסימני הלכלוך מדגישים את האוטנטיות שלו. היה זה סמל לקלון, השפלה ושליטת כל הזכויות. לעומת זאת מגן דוד היה מדורי דורות סמל למגן, לאחדות השמים והארץ. ואולם בזמן מלחמת העולם השנייה השתנתה המשמעות, כי היה זה סמל לרדיפת היהודים והפרדתם מכל שאר האנושות. בפינה הימנית התחתונה נמצאת הפקודה מיום 12 ביולי 1941 לפיה כל היהודים והיהודיות מגיל שתיים עשרה ומעלה חייבית לתפור על החזה ועל הגב מגן דוד צהוב, שהפך לסמל העם היהודי. בפינה השמאלית התחתונה ובפינה הימנית התחתונה הדביק היוצר מגני דוד צהובים קטנים יותר וגם עליהם הכתובת Jude.

לעולם תישאר רטורית השאלה מדוע נאלץ העם היהודי לשלם מחיר כל כך גבוה על קיומו? עובדה היא שבמהלך מלחמת העולם השנייה נספו לא רק יהודים, אלא גם בני רב הלאומים של אירופה. אבל היהודים הם ששילמו את המחיר הגבוה ביותר על קיומם.

פיודור דוסטויבסקי אמר:¹ "את מי שאלהים אוהב, ממי שהוא מצפה לגדלות, עליו הוא מטיל את הסבל הגדול ביותר, אותו פוקד באסונות". אולי היה זה פשוט מבחן גדול לאנושות.

ליצמאנשטאט גטו היה ויישאר תופעה בקנה מידה עולמי. היהודים הקימו בו את כל המוסדות המינהליים ההכרחיים לקיומה של מדינה עצמאית. ביזמתו של חיים מרדכי רומקובסקי קמה מדינה אוטרקית בתוך מדינה. אותו "יציר המלחמה", העולם שנוצר במקרה, היה לרגע עוגן הצלה לנשמות מעונות. ואולם לרוב הגדול הייתה ה"שכונה הסגורה" רק הארכה של הסבל שבהתבוננות בניצוץ החיים הכבה והולך.

בעבודה זו הצגתי את דמותו של אליעזר לולק גרינפלד. הצגתי בה גם את תודלות הקמת הגטו ותפקודו בשנים 1939 – 1945 וכן שיחה עם אדם ששרד את הגטו, בין השאר על ענייני החיים בו. העבודה מקיפה גם ניתוח ה"כרוניקה", פרי עבודתו של בן שיחי. הכרוניקה היא רישום אירועי המלחמה (קטעי עיתונות, תצלומים, פרשנות אישית) וכן רישום החיים שלאחר המלחמה.

מטרת הראיון הייתה להנציח את הרגע שהוא גם בן חלוף וגם חד פעמי, את הקשר עם גיבור הימים ההם. בעוד שנים לא רבות מפגש מיוחד כזה כבר לא יהיה אפשרי, כי יעזבו אותנו אחרוני הניצולים. ולכן כל כך חשוב לתפוס ולרשום את אירועי הימים ההם. זו הייתה מטרת-העל של עבודתי. ובנוסף, בשיחתי עם אליעזר גרינפלד זכרתי את אם סבתי חייקה ואת סבתי זופיה-סוניה, שהיו יהודיות.

בביתי אמנם לא חגגו את החגים היהודים ולא הקפידו על המסורת היהודית, אבל תמיד זכרו אותם. בעיות העם היהודי מצאו הד בשיח המשפחתי והותירו עקבות בל יימחו בלבתינו. הסבתות לא הצליחו לחזור לישראל. ולכן שמחתי שאני יכולה ללמוד יותר על אדם שהצליח להתיישב בארצם של היהודים.

כשהתכוננתי לכתיבת העבודה, הזדמן לי לפגוש את התרבות המיוחדת, המסורת והדת היהודית. יכולתי לשמוע סיפור חי של אותה תקופה. לא כל ניצול רוצה לשוב אל הזיכרונות המעוררים כאב וסבל. ועל כן אני מוקירה את העובדה שאליעזר גרינפלד יכול ורצה לספר על כך. חוויות חיים כאלה מאלפות ומזכירות שאפילו אדם עם מטען קשה כזה יכול להתחיל חיים חדשים.

נס הוא שלאחר חוויות טראומטיות כאלה הוא יכול להקים דוגמה מופת של משפחה אוהבת. לאיש בא בימים זה יש היום אישה, רחלה, שני ילדים, נכדים ונינים. הוא מתגורר בישראל, ארץ אבותיו, הארץ המובטחת. עד היום הוא מבקר בבתי ספר ובמוסדות שונים המזמינים אותו להרצות, אבל בראש ובראשונה הוא עדות חיה לחווית השואה. אל לו לעולם לשכוח את

ⁱ <http://cytaty.eu/autor/fiodordostojewski.html>,

האירועים האלה. על העולם להפיק לקחים מן העבר כדי שלא יפול עוד אסון
כזה על עמי העולם.

1. Badziak K., Walicki J., *Żydowskie organizacje społeczne w Łodzi*, Łódź 2002.
2. Baranowski J., *Łódzkie Getto 1940-1944*, Łódź 2003.
3. Baranowski J., Nowinowski S., *Getto Łódzkie Litzmannstadt Getto*, Łódź 2009.
4. Baranowski K., *Oddział Wolnej Wszechnicy Polskiej w Łodzi 1928-1939*, Warszawa 1977.
5. *Biblia Tysiąclecia. Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, Poznań 2006.
6. Cytryn A., *Zeszyty*, Olsztyn 1998.
7. Datner Sz., Gumkowski J., Leszczyński K., *Wysiedlenie ludności z ziem polskich do Rzeszy*, Warszawa 1960.
8. Eisenach A., *Dokumenty i materiały do dziejów okupacji niemieckiej w Polsce*, Warszawa 1946.
9. Goebbels J., *Tagebucher*, Monachium 1992.
10. Król C., *Propaganda i indoktrynacja narodowego socjalizmu w Niemczech 1919-1945*, Warszawa 1999.
11. Poznański J., *Dziennik z Łódzkiego getta*, Warszawa 2002.
12. Reicher E., *W ostatnim świetle dnia, Dziennik żydowskiego lekarza 1939-1945*, Londyn 1989.
13. Samuś P., *Spółeczność żydowska wielonarodowej Łodzi (do 1939 r.)*, [w:] *Fenomen getta łódzkiego*, pod red. P. Samusia, W. Pusia, Łódź 2006.
14. Wróbel J., *Specyfika polityki niemieckiej w Łodzi w latach 1939-1945*, [w:] *Fenomen getta łódzkiego*, pod red. P. Samusia, W. Pusia, Łódź 2006.

כתובות אינטרנט:

1. <http://www.emuzyka.pl/Stanislaw-Soyka/piosenka/Tolerancja,106545.html>
2. <http://cytaty.eu/autor/fiodordostojewski.html>

3. <http://www.iwrit.pl/um.php?um=jerusalajim>